

Tore Pryser

Thranittbevegelsen i Norge 1850 – 51

Seks mikro-undersøkelser fra Østlandsbygdene

De siste åra har ny historieforskning omformulert mange gamle teser om Thranittbevegelsen. Først ute var Tore Pryser med sin undersøkelse om thranittene i Ullensaker (1974). Thranitternes sosiale historie studert ved hjelp av mikrohistorisk metode og «nye» organisasjonsteoretiske perspektiver, har gitt oss et nyanisert og tildels nytt bilde av denne bevegelsen. Seinere har mange fulgt i Pryseres fotspor, brukt hans «modell» til undersøkelser av thranitterne på andre lokale steder. I denne artikkelen oppsummerer Pryser disse undersøkelsene.

Halvdan Koht hevdet at Thrane «reiste bygdeproletariatet til samfunnsstrid». En eldre tradisjon med Koht som utgangspunkt er opphavet til det som kalles proletariatshypotesen; at tranittbevegelsen dreide seg om den eiendomsløse «underklassen» som reiste seg mot bøndene, som sjøl eide sine produksjonsmidler. Seinere har historikere som har tatt for seg thranittbevegelsen modifisert Kohts synspunkter, sjøl om de har fulgt ham i hovedtrekkene.

Den nyere forskninga viser at thranittbevegelsen var langt mer sammensatt enn før antatt. Pryser hevder at Thrane-rørsla mer var en folkebevegelse enn en klassebevegelse. Det er på individnivå nye funn er gjort. Som sosial gruppe sto thranittene ofte i en økonomisk mellomstilling. De fryktet den økonomiske krisa mer enn de var rammet av den.

Innhold

Utbredelse og politiske krav	s. 28
Forutsetninger i norsk og europeisk perspektiv	s. 30
Proletariat eller folkebevegelse?	s. 33
Mikrohistorie på individnivå og organisasjonsteoretisk perspektiv	s. 38
Thranittene i seks østlandsbygder	s. 41
Foreningene	s. 43
Lokalledelsen	s. 46
Yrke/status	s. 49
Alder og forsørgelsesbyrder	s. 51
Geografisk og sosial mobilitet	s. 52
Økonomisk situasjon	s. 54
Konfliktmønster	s. 56
Arbeidsplass, naboskap og slektskap	s. 59
Forsøk på en modell	s. 63
Nye forskningsoppgaver og et organisasjonsteoretisk perspektiv	s. 66
Epilog	s. 67
Kart	s. 70
Tabeller	s. 71
Noter	s. 78

Utbredelse og politiske krav

I åra 1849 – 51 opplevde Norge for første gang i sin historie en omfattende politisk bevegelse med hovedbasis i de lavere sosiale lagene i byene og på landsbygda. *Thranittbevegelsen* som denne bevegelsen er blitt kalt etter opphavsmannen, Marcus Thrane, omfattet på sitt største 25 – 30 000 medlemmer fordelt på ca. 400 foreninger, eller 7 – 8% av den norske mannlige befolkningen over 20 år.¹⁾ Geografisk var bevegelsen avgrensa til Østlandet, Sørlandet og Trøndelag, med enkelte utgreninger til Vestlandet.

Thranittforeningene oppsto i arbeidermiljøa i byene og tettstedene på Østlandet og Sørlandet. Den aller første kom i Drammen 27. desember 1848. Siden, særlig fra våren 1850, kom bygdene i de sentrale Østlandsområdene med for alvor, og fra høsten Trøndelag. Den kraftige veksten i tallet på medlemmer og foreninger fra nå av, må sees i sammenheng med at det politiske programmet til bevegelsen nå ble kjent. Dette skjedde gjennom en

petisjon – et bønneskrift – som sirkulerte rundt om til under-skrift, og som skulle sendes til kongen.

Kravene som ble reist i petisjonen var nedsettelse av tollsat-sene, spesielt korn tollen, slik at nødvendighetsvarer kunne bli billigere. Videre krevde thranittene utvidet handelsfrihet på landet, bedring av husmannsstandens kår, tiltak mot brennevins-misbruken, bedring av allmueskolen, reformer i rettspleien, inn-føring av allmenn verneplikt – som i prinsippet var slått fast alt i Grunnloven av 1814 –, og endelig allmenn stemmerett for menn.

Med unntak av det siste, var dette krav som ikke kan sies å være spesielt radikale i Norge i 1850. Krav om utvidet handels-frihet på landet, billigere forbruksvarer o.l., var i tråd med de mål bondeopposisjonen i Stortinget hadde, sjøl om kornbøndene på Østlandet reservert seg mot å oppheve korn tollen. Bedre skolestell og demokratisering av rettsvesenet (jury), var også krav reist av bondetingmennene. Det var også enighet om at noe måtte gjøres med de dårlige kårene til husmennene, særlig det store alkoholmisbruket, sjøl om det var uenighet om virkemid-lene. Bare kravet om stemmerett var radikalt, men heller ikke dette kan sies å være revolusjonerende. Regjeringspressa hadde tidligere stilt seg positiv til stemmerettsutvidelse.

I sum må kravene i petisjonen karakteriseres som relativt *mo-derate*. På ingen måte var de utpregede sosialistiske krav, men mer taktiske. Det gjaldt *ikke* å provosere myndighetene – og særlig da kongen, som thranittene hadde størst tiltro til – med altfor radikale krav.

Da det i november 1850 ble klart at kongen ville avslå petisjo-nen, fikk thranittprogrammet en mer sosialistisk profil. Dette skremte nok en del medlemmer, og tilbakegangen i forenings-virksomheten fra nå av, henger nok sammen med dette. At sær-lig gardbrukere falt fra, skyldtes at klassekamperspektivet – at eiendomsløse hadde motsatte interesser enn eiendomsbesittere – nå fikk en mer framtreddende plass. Bl.a. het det nå at eiendomsretten ikke var hellig, at eiendom var tjueri, at omfordeling av jordeiendom måtte skje, at staten skulle sørge for økonomisk støtte til bureising for husmannsfolk, at banker der arbeidsfolk kunne få billige lån måtte opprettes for statsmidler osv. I uklare vendinger var det også snakk om væpna revolusjon. Et tvetydig vedtak som myndighetene valgte å tolke som oppfordring til re-volusjon på thranittenes 2. landsmøte sommeren 1851, ble brukt som påskudd til å stoppe bevegelsen.

Thranittbevegelsen – Norges første sosialisistiske reisning – fikk kort levetid. Alt høsten 1851 ble den slått ned. Det skjedde ved at lensmennene ble pålagt å registrere alle medlemmene ved å sende navnelister til Justisdepartementet, og ellers rapportere om lokal virksomhet. De sentrale lederne ble fengslet og satt under tiltale. På Ringerike, noen mil vest for hovedstaden Kristiania, ble militære satt inn for å knekke lokal uro.

Det er ikke påvist kontinuitet av betydning fra det som har blitt regnet som Norges første arbeiderbevegelse, og fram til den moderne arbeiderbevegelsen som vokste fram i slutten av 1880-åra. Thranittbevegelsen ble derfor kun en episode. Trolig har dens skjebne mer sinka enn fremma organisasjonstanken innen de politisk umyndige laga på den tida. Den harde straffen som de fremste thranittlederne fikk, ble husket lenge.

Forutsetninger i norsk og europeisk perspektiv

Thranittbevegelsen hadde sine forutsetninger både i Norge og ute i Europa. Det er fruktbart å se disse både i et langtids- og et korttidsperspektiv. Som en grunnleggende langtidsfaktor må vi se den sterke *befolkningsøkningen* som satte inn i sentrale deler av Norge etter 1815, en vekst som kulminerte i tiåra omkring 1850. I perioden 1815 til 1845 økte befolkningen med over 50%. Folkeøkningen som var uten sidestykke i norsk historie, hang sammen med synkende dødelighet forårsaket av flere forhold; poteten som ny matressurs kombinert med proteinrik sild, innføringen av koppevaksine, og en gunstig kjønns- og alderssammensetning i befolkningen (store ungdomskull i barneproduktiv alder). De store fødselskullene etter 1815 ble voksne omkring 1850, noe som skapte *sysselsetningsvansker*. Særlig var dette tilfelle i bygdene på Østlandet der mulighetene for arbeid utenfor jordbruk og skogbruk var små.

Sysselsetningsproblemene førte til oppdeling av mange garder og dermed flere småbønder. En parallell utvikling var et økende antall avhengige husmenn på stadig dårligere plasser. Husmannsvesenet i Norge var på sitt største ca. 1860. Trolig var en god del husmenn deklasserte bondesønner. Likevel var de som fikk seg litt jord heldigere enn det voksende tallet på husmenn uten jord og dagarbeidere, som ble helt avhengige av lønnsarbeid, for ikke å snakke om tjenerne – både kvinnelige og mannlige – som det stadig ble flere av. Slik vokste de lavere sosiale laga på landsbygda i bredden. På grunn av mangel på arbeid,

kunne bøndene i økende grad utbytte dem som måtte selge arbeidskrafta si.

Dette er langtidsperspektivet som vanligvis gis som bakgrunnen for thranitrørsla. Som korttidsfaktorer regnes *verdenskrisa fra 1847 og Februarrevolusjonen i 1848* i kjølvannet av denne. Den internasjonale lavkonjunkturen som nådde Norge i 1848, rammet eksportnæringene, og særlig *irelasteksporten og skipsfarten* ble betydelig innskrenket. For Østlandsbygdene førte dette med seg at mange gardbrukere, småbrukere, husmenn og andre mista viktige inntekter av skogsarbeid, sagbruksarbeid, transport o.l. I byene ved kysten stoppet skipsfart og skipsbygging opp, og folk fikk vansker. Dette hadde atter virkninger for handverkere som solgte sine tjenester, produsenter og småkjøpmenn som solgte matvarer osv. Som om dette ikke var nok, kom det flere steder til *uår i jordbruket 1849 - 50*.

Vanskelighetene skapte store kredittproblemer. Mens større bønder lettere fikk lån fra offentlige kredittinstitusjoner, var særlig småbrukere og husmenn prisgitt *private ågerkarler*. Mange greidde ikke å betale avdrag og renter i rett tid, og bruk og løsøre gikk til tvangsauksjon. De dårlige tidene ga også høyere inntekter til embetsmennene ved at de fikk mere å gjøre som følge av folks vansker. Dette hang sammen med at de var lønnet etter *sportelsystemet* - en fast pris per embetshandling. I det hele tatt ble thranittbevegelsen en oppsamler av misnøye hos de store massene i bygd og by.

Det er forholdene som her kort er skissert, som regnes som *jordsmønnet* for Marcus Thranes politiske agitasjon, som i løpet av kort tid skapte en massebevegelse. Men den deklasserte rikmannssønnen Thrane lå sjøl *frøet*. Uten hans store evner som agitator og organisator ville Norge neppe ha fått den omfattende bevegelse som seinere har båret hans navn.

Thranes politiske ideer og skribentvirksomhet er et emne for seg som bare kort kan berøres her. Først og fremst var han reformsosialist, sjøl om han i en gitt situasjon ikke var fremmed for væpna revolusjon som en siste utvei. Noen fasttømret teoretisk helhetsoppfatning av sosialisme hadde han neppe. Snarere lå Thranes evner på det praktiske plan, der han valgte ut det han fant nyttig. Her hentet han kunnskaper fra sin tid som vagabond i Tyskland, Frankrike og et kort opphold i England i 1838. Særlig er påvirkningen fra *utopisk sosialisme* klar hos Thrane. En tenker som anarkisten Proudhon kaller Thrane «vor Tids uten Tvivl største Sjeni»,²⁾ mens han derimot i 1850 var ukjent med Marx, - sjøl om hans klassekamptanke lå nær den marxistiske.

Markus Thrane i fengsel.

Som Proudhon var Thrane *kooperasjonssosialist*, og mente at all produksjon i samfunnet skulle overtas av kooperative lag, som byttet sine varer mot hverandre, og hvor man fikk lønn etter arbeidsinnsats. Videre var Thrane agrarsosialist med *kollektiv drift* av jorda som mål.³⁾

Thrane var også sterkt påvirket av den engelske *chartismen*, noe petisjonen som politisk virkemiddel viser. I det hele tatt lar han seg ikke plassere i noen bestemt bås, men skapte sin egen form ut fra egne erfaringer og konkret norsk virkelighet. Til tross for dette var det likevel ingen snever form for nasjonal sosialisme han gikk inn for. Dette kom klart fram i synet på krig. I krig mente Thrane at det var likegyldig for soldatene om de vant eller tapte, fordi klasseforskjellene var tilstede også på slagmarka. De reelle klassemotsetningene fulgte etter hans mening sjelden nasjonale grenser.

Sosialisten Marcus Thrane er internasjonalt nærmest ukjent. Hans biograf O. Bjørklund mener at dette skyldes at Norge er et lite land. Ifølge Bjørklund er hans innsats «så oppsiktsvekkende at han burde ha en ruvende plass blant pionerene i internasjonal arbeiderbevegelse». ⁴⁾ Under enhver omstendighet hører Thrane og thranittbevegelsen til de bevegelsene som oppsto etter hvert som Februarrevolusjonen i Frankrike i 1848 spredte seg utover Europa. Thrane sjøl så klart sin bevegelse i dette perspektivet. Om Februarrevolusjonen i Frankrike skrev han oppløftet: «Den galliske Hane har galeet for tredje Gang og over hele Europa begynder det av blive Dag». ⁵⁾

Proletariat eller folkebevegelse?

Sett med ettertidens øyne er thranittbevegelsen bemerkelsesverdig av særlig tre grunner: For det første utgjorde den det første omfattende foreningsbyggverk i Norge som kan betegnes som et moderne politisk masseparti, bundet sammen i et nett av lokalforeninger, en partiavis, et sentralt plassert landsstyre og en landsmøteinstitusjon som bevegelsens øverste organ. Dernest fikk bevegelsen i løpet av meget kort tid en voldsom medlemsoppslutning som det ikke kjennes paralleller til i norsk historie før 1850, og kanskje heller ikke seinere. Og for det tredje var bevegelsen unik sett i et europeisk perspektiv. Mens alle mer eller mindre revolusjonære bevegelser ute i Europa etter Februarrevolusjonen 1848 – 50 hadde sin tilslutning fra massene i byene, ble størstedelen av medlemsmassen i thranittbevegelsen rekruttert fra

landsbygdene. Det er forskjellige sosialhistoriske trekk ved medlemsgrunnlaget på landsbygda, som framfor alt vil bli behandlet her. Dette betyr at oppmerksomheten i hovedsak vil bli rettet mot *thranittene som sosial gruppe*, denne gruppes ytre egenskaper, og det nettverk av sosiale og økonomiske forhold som kan tenkes å binde medlemmene sammen.

Den forskning som hittil har tatt for seg thranittbevegelsen har mest vært opptatt av de politiske sidene ved den. I den grad sosialhistorisk innsikt er framkommet, er det biprodukter av en slik tilnæringsmåte. De grunnleggende arbeider preges alle av at søkelyset rettes mot Thrane og hans politiske tenkemåte, mot beslutningsprosessene i sentralledelsen og på landsmøtene, mot det politiske programmet, mot myndighetenes reaksjoner o.l.⁶⁾ Også forskere som har undersøkt bevegelsen på det mer lokale plan, har konsentrert seg om områder hvor det skjedde noe av politisk betydning, hendinger som kan knyttes til de sentrale politiske begivenheter.⁷⁾ Thranittbevegelsen i områder hvor det ikke kom til direkte konfrontasjoner med myndighetene, har først nylig interessert forskerne. Foreningene her utgjorde det store flertallet av thranittforeningene.

To hovedsynspunkter har vært hevdet når det gjelder spørsmålet om hva slags folk de mange tusen i thranittforeningene på bygdene egentlig var. En eldre tradisjon med utgangspunkt i H. Koht, er opphavet til det som kan kalles *proletariatshypotesen*. Koht hevder at storverket til Thrane «var at han fikk organisert landarbeiderne, – at han reiste bygdeproletariatet til samfundsstrid . . .», en strid som hadde front mot embetsmennene såvel som bøndene. Ifølge Koht var «Herreklassen paa landet . . . de frie bønder», som særlig på Østlandet hadde en stor «tjenerklasse» under seg. «Bøndene hadde i lange tider kunnet føre ordet for alt landsfolket, for underklassen paa landet hadde ikke faat syn for de særskilte kravene sine».⁸⁾ Det dreide seg altså om en konflikt mellom bøndene som sjøl eide sine produksjonsmidler, og den eiendomsløse «underklassen», som var avhengig av å selge sin arbeidskraft. Riktignok regner også Koht utpinte småbønder med til underklassen, sikkert fordi Thrane spesielt henvendte seg til disse, og prøvde å splitte bondestanden. Men bøndene utgjør ikke noe viktig element i hans klasseskjema.

De som har skrevet om thranittbevegelsen seinere, har i hovedtrekk fulgt Koht, sjøl om de har modifisert hans synspunkter noe. Bl.a. har Edvard Bull satt skillet mellom klassene høyere, ved å understreke motsetningsforholdet mellom den eiendomsløse husmannsklassen og *kaksene* i bondesamfunnet.⁹⁾ O. Bjørk-

lund har dessuten pekt på at de mindre gardbrukerne som var avhengig av biinntekter fra tømmerhogst, kjøring o.l. var folk som «halvveis kom til å føle seg som arbeidere». ¹⁰⁾

Hovedformålet ved nyere lokale undersøkelser av thranittene på landsbygda har vært å prøve nærmere om den beskrivelsen Koht og hans etterfølgere har gitt virkelig holder. Var med andre ord thranittbevegelsen uttrykk for en klassekonflikt mellom de som eide produksjonsmidlene, og de som måtte selge sin arbeidskraft og ble utbyttet i den forstand at de produserte større verdier enn den lønna de mottok?

Allerede eldre forskningsresultater viser at forholdet var mer komplisert enn som så. En undersøkelse fra Hedemarken fogderi viser at nærmere 65 % av thranittene her var eiendomsløse husmenn, dagarbeidere osv., mens andelen av gardbrukere og hjemmевærende bondesønner var over 18 %. Sjøl om de sistnevnte hørte hjemme på mindre bruk, hadde to av fem altså bakgrunn i eiendom på Hedemarken, som var blant Øst-Norges mest proletære distrikter. ¹¹⁾ En tilsvarende registrering fra Sør-Trøndelag fylke gir et innslag av thranitter med gardbrukerbakgrunn her på over 30 %, altså nær en av tre. ¹²⁾ Tallene er hentet fra august 1851 da thranittbevegelsen for lengst var blitt kriminalisert. At mange bønder nå hadde falt fra, gjør deres innslag enda mer bemerkelsesverdig.

Eldre forsknings påvisning av et stort befolkningsoverskudd og generelle dårlige sosiale og økonomiske forhold ved hjelp av statistikk, er ikke tilstrekkelig til å slutte at de samme personene som ble thranitter var de samme som hadde problemer med å skaffe seg et levebrød, og som derfor sank ned i nød og elendighet. I andre sammenhenger hevdes det ofte at det er individer som befinner seg på et relativt tilfredsstillende sosialt og økonomisk nivå, som kan forventes å ha det materielle overskudd og den fritid og interesse som et minstemål av politisk/organisasjonsmessig deltakelse krever, og at individer som lever i fattigdom i det vesentligste er opptatt med å unngå å sulte ihjel. At slik deltakelse øker med graden av inntekt, fritid, sosial status, erfaring og utdanning, synes nærmest å være tatt for gitt i moderne politisk atferdsforskning.

På denne bakgrunn er det mulig å tenke seg at thranittene var folk på et økonomisk mellomnivå, og at de ikke tilhørte bunn-sjiktet i den sosiale lagdeling. Et slikt syn har resultert i den såkalte *mellomsjiktshypotesen*. ¹³⁾

At thranittbevegelsen omfattet mange i en sosial og økonomisk mellomposisjon, er det mange vitnesbyrd om. Sverre Steen

snakker om thranittene som «den høyere del av den selvstendige arbeiderklasse», og nevner også at det fantes «adskillige akademikere» med på det lokale plan.¹⁴⁾ I småbyen Lillehammer i det indre av Østlandet hadde over halvparten av thranittene borgerskap – de fleste som handverksmestere. I større byer som Kristiania og Trondheim var det også flere sjølstendige handverkere med. De fleste her var imidlertid svenner. Men også svenner kan regnes til et mellomsjikt. Slik så de iallfall på seg sjøl, noe Marcus Thrane også erfarte da «mange Haandværkssvende ansee sig for bedre . . . og rynke paa Næsen over at være i samme Forening som Daglønnere, Kanthuggere o.s.v.». Dette fikk forøvrig Thrane til å foreslå særforeninger for handverkere.¹⁵⁾

I og omkring småbyene på Sørlandet var det også mange handverkere, ikke minst skipstømmere. Her var det også med en god del styrmenn (særlig i Kragerø og Mandal), enkelte skipper – ja til og med folk som kalte seg skipsredere. Også ordførere er identifiserte som thranitter på Sørlandet. En god del solide bønder fra forskjellige bygder hadde også erfaring fra kommunestyre og andre offentlige verv. Som en kuriositet kan nevnes at thranittene også var representert på Stortinget i 1851, med en premærloytnant fra Kristiansand og en baker og kjøpmann fra Holmestrand.

Mange flere eksempler kan gis som viser innslaget av mellomsjiktsgrupper – særlig gardbrukere og handverkere – sjøl om disse i de store husmannsdistriktene på Østlandet var i et mindretall. Enda tydeligere blir dette dersom en tar for seg de lokale lederne i bevegelsen. Lokale lærere var her ei viktig gruppe. På thranittenes landsmøte i 1850 da bevegelsen sto på sitt høydepunkt, hadde gardbrukere, handverkere og husmenn hver for seg 1/4 av delegatene, rene arbeidere bare 1/8, mens resten var lærere, en student, en redaktør, en landmåler, en styrmann o.l.

Ut fra dette synes medlemsmassen i thranittbevegelsen å være langt *mer uensartet* enn eldre forskning har ment. Jens Arup Seip hevder at «Thranebevegelsen var i det hele sammensatt av sosiale elementer som var meget forskjellige og som ikke hadde stort annet til felles enn sin misnøye». Bevegelsen «bestod i virkeligheten av flere mer eller mindre uavhengige 'bevegelser' som lar seg sette inn i forskjellige sammenhenger. Den var samtidig en bondebevegelse, en handverkerbevegelse, en husmannsbevegelse og en arbeiderbevegelse».¹⁶⁾ Både proletariatshypotesen og mellomsjikthypotesen har altså noe for seg. Sett slik kan en i sum karakterisere thranittbevegelsen som en *folkebevegelse*.

En mulig årsak til at eldre forskning har ment at thranittene

framfor alt hørte til proletariatet, er at man har konsentrert seg om yrkesopplysningene i politirapporter fra august 1851, da bevegelsen var i oppløsning, og ikke sett på petisjonsunderskriftene fra våren 1850 da virksomheten gikk mot sitt høydepunkt. Grunnen til at petisjonene er forsømt som kilde, er at de er langt mer arbeidskrevende å utnytte. Ofte står bare thranittenes navn oppgitt (ofte dessuten utydelig skrevet). Dette krever identifikasjon av yrker ved hjelp av kobling til andre kilder, noe som er fullt mulig, men altså svært arbeidskrevende. Undersøkelser av petisjonene avdekker langt flere bønder og andre mellomgrupper enn politirapportene forteller om.

Her må det igjen understrekes at medlemskap i thranittbevegelsen først ble kriminalisert ut på våren 1851. Det var da de fleste medlemmene falt fra. Tilbake sto husmenn, arbeidere og småbønder som ikke hadde «vett» nok til å melde seg ut, eller som anså at de hadde lite å tape på en bevegelse som gikk i sosialistisk retning. Dersom de da ikke hadde meldt seg ut? Det var nemlig småkårsfolk som det var enklest og mest bekvemmelig for den lokale lensmann å oppgi i rapportene.

Denne siste påstanden er ikke lett å bevise. Men av enkelte politirapporter går det fram at lokale lensmenn så godt de kunne prøvde å bagatellisere bevegelsen i sine distrikter. Og da var det lettest å føre opp småkårsfolk i listene til sentrale myndigheter. Det er mye som f.eks. tyder på at dette skjedde i bygda Ullensaker, hvor lensmannen helt forsømte å registrere medlemmene i en liten forening utelukkende bestående av solide gardbrukere og deres sønner (bortsett fra to fattige). Grunnen til dette kan ha vært at flere av disse hadde vært kommunestyremedlemmer og hatt andre offentlige verv. De var altså aktede menn, og thranittbevegelsen i bygda ville ha fått langt større betydning om det var blitt kjent at slike samfunnsstøtter var med.

Hva slags karakter thranittbevegelsen hadde, avhenger ikke bare av kildegrunnlaget, men også av hvilket område av landet som studeres. I husmannsbygdene på Østlandet hvor gardbrukere var store, vil rimeligvis det proletære innslaget være større enn i Sør-Trøndelag, med mer jamne bruk, eller på Sørlandet, hvor det var langt færre husmenn og flere mindre bønder og handverkere. Men også innenfor de enkelte regioner var det betydelige variasjoner fra bygd til bygd.

Lokale forutsetninger slo her ut. Dette er det bare mulig å undersøke tilfredsstillende ved såkalte mikroundersøkelser. Slik forskning er dessuten nødvendig dersom vi ønsker å begrunne en mellomsjiktshypotese med andre data enn yrkesdata. Kjenn-

skap til sosial status eller yrker sier nemlig ikke noe sikkert om folks økonomiske situasjon, sjøl om dette gir visse pekepinner. Undersøkelser på individnivå gjør det mulig å forfølge ytterligere det knippet av faktorer som lå til grunn for tilslutning til thranittbevegelsen.

Mikrohistorie på individnivå og organisasjonsteoretisk perspektiv

Bruk av mikroundersøkelser i studiet av thranittbevegelsen ble startet for å teste nærmere proletariats- og mellomsjiktshypotesene. Først i det minste når egenskaper som yrker, forhold til eiendom, gjeldsforhold, forsørgelsesbyrder, alder, utdanningsnivå, politisk erfaring osv. var undersøkt for et tilstrekkelig antall thranitter, var det mulig å nå mer presise kunnskaper. Dessuten i tillegg til slike ytre egenskaper, er det mulig å undersøke nærmere det nettverket av sosiale og økonomiske forhold som bandt thranittene sammen til kollektiv samhandling. Undersøkelsene måtte foretas på individplan. Da dette er svært arbeidskrevende, ble prestegjeld valgt som passende prosjektområder.

Mikroundersøkelser på individnivå kalles med et fint ord for *prosopografi* (kollektiv biografi som historikere kaller det eller karriere-linje «multiple career-line» analyser, som statsvitere sier). Mer presist vil prosopografi si analyse av felles bakgrunns-karakteristika hos grupper av historiske aktører ved hjelp av kollektive undersøkelser av deres liv.¹⁷⁾ Metoden består i å stille likartede spørsmål om en rekke forskjellige egenskaper av typen nevnt overfor, for på denne måten å få fram de grunnleggende forutsetninger for politisk handling, politiske gruppers sosiale og økonomiske tilknytningspunkter osv. Formålene kan også gå mer direkte på å avdekke sosial struktur, sosiale roller o.l. I denne sammenheng er det imidlertid thranittmedlemmenes forutsetninger for å bli thranittere som har interesse.

Kildematerialet som kan utnyttes i mikroundersøkelser er omfattende. De viktigste brukt her foruten politirapporter og petisjoner som definerer thranittene qua thranitter, er kirkebøker, folketellinger, matrikler over eiendom, pantebøker, auksjonsprotokoller, forliksprotokoller, fattigregister o.l. Kirkebøkene og folketellingene er viktigst for å identifisere thranittene med sikkerhet, og koble opplysninger fra de øvrige kildene. I tillegg gir kirkebøker og folketellinger en rekke andre viktige opplysninger om sosiale og økonomiske forhold.

I tillegg til mikrohistorisk metode er også anvendt begreper fra sosialantropologi og sosiologi som «*levedyktighet*» (viabilitet), *begrensede rasjonelle valg* og «*lønnsomhetssituasjon*» (opportunitetssituasjon) som analysekategorier, i et forsøk på å trenge nærmere inn i thranittenes situasjon.¹⁸ «Levedyktighet» innebærer at de enkelte husholdninger balanserer med hensyn til ressurser, arbeidskraft og forsørgelsesbyrde. For å unngå å komme i en stilling hvor «levedyktighet» mangler, antas at individer vil velge rasjonelle handlemåter av ulike slag. Det er her viktig å understreke at rasjonaliteten er begrenset, noe som innebærer at en ikke søker etter optimale løsninger, men kun slike som fortoner seg som tilfredsstillende, ofte ut fra tradisjoner og hva man tidligere er vant med. Eksempler på slike handlemåter for å unngå «levedyktighetskrise» (viabilitetskrise) på bygdene rundt midten av 1800-tallet, var oppsplitting av gardsbruk, utsettelse av giftemål, flytting til byene eller utvandring til Amerika, omlegging i jordbruket til fedrift og økt mekanisering o.l. Det å melde seg inn i en thranittforening kan også sees som en slags politisk strategi for å vedlikeholde «levedyktighet».

Begrensede rasjonelle valg foretas ut fra individers «lønnsomhetssituasjon», som er begrenset på ulike måter. Begrensningene går på adgang til ressurser, produksjonsmidler og kapital, teknisk «know how» og kunnskaper, og ikke minst sosiale restriksjoner, f.eks. tradisjonelle normer og forventninger, status, standstilhørighet osv. Begrensningene varierer fra samfunn til samfunn, men viktigere her også for individer og sosiale grupper innen ett og samme samfunn. På grunn av forskjellige begrensninger er f.eks. «lønnsomhetssituasjonen» en helt annen for en sjøleierende bonde enn for en eiendomsløs husmann.

Eldre forskning om thranittbevegelsen bygger på Kohts enkle «marxistiske» klasseskjema, hvis det i det hele tatt forekommer noe organisasjonsteoretisk perspektiv. Stort sett har en nøyd seg med å påvise tallmessig forekomsten av folk i samme yrkessituasjon – f.eks. husmenn og andre eiendomsløse – som tilstrekkelig forutsetning for framveksten av solidaritetsbånd som bandt thranittene sammen til klasseopptreden. Et slikt syn forutsetter at ytre egenskaper som yrke er tilstrekkelig for klassebevissthet.

Dette er tvilsomt. Marxisten E. P. Thompson hevder at det ikke er Marx's mening at klasse er å betrakte som en ting med virkelig eksistens, som kan defineres nesten matematisk i tall ut fra hvor mange det er som befinner seg i et gitt forhold til produksjonsmidlene. Ifølge Thompson er klasse noe langt mer som individer *føler* som resultat av felles erfaringer og interesser i for-

hold til andre individer med forskjellige og ofte motsatte erfaringer og interesser. Klassebevissthet er i hovedsak bestemt av produksjonsforhold «som mennesker er født inn i – eller går inn i ufrivillig». Men det er også noe mer: «Klassebevissthet er måten disse erfaringene er overlevert på i kulturelle uttrykk, innlemmet i tradisjoner, verdisystemer, ideer og institusjonelle former». På denne måten blir klasse ikke en struktur, ikke engang en kategori, men «noe som i virkeligheten hender . . . i forhold mellom mennesker». ¹⁹⁾

Forholdene – *relasjonsmønstret* – mellom menneskene i samfunnet blir altså viktig å undersøke. Hva slags forhold mellom mennesker var viktigst i Norge omkring 1850?

Med hensyn til samfunn, er det en vanlig oppfatning blant historikerne at det rundt 1850 fant sted en overgang fra standssamfunn mot det moderne klassesamfunn vi kjenner av i dag. Et hovedkjennetegn på standssamfunnet er «de skarpe skillelinjer mellom samfunnsklassene» og at folk var «bundet til sin stand», ikke rettslig, men reelt. Dette i motsetning til klassesamfunnet, hvor skillelinjene blir mindre bastante, og hvor mulighetene til sosial mobilitet både oppover og nedover blir større. Grunnen til dette er at sosial status i klassesamfunnet primært knyttes til penger, i motsetning til standssamfunnet hvor arvet status, oppdragelse, formel dannelse, vaner, språk osv. er vel så avgjørende. ²⁰⁾

Et hovedkjennetegn ved standssamfunnet som i denne sammenheng er viktigst, er imidlertid det *paternalistiske preg*, et kjennetegn som i stor grad mangler i klassesamfunnet. Mens solidaritetsbånd både i klassesamfunnet og standssamfunnet følger den sosiale lagdelingen horisontalt, har standssamfunnet i tillegg også den egenskap at vertikale, paternalistiske bånd på tvers av lagdelingen i stor grad er bestemmende for samhandling. Med vertikale, paternalistiske bånd menes avhengighets- og lojalitetsforhold mellom bøndene og deres husmenn og tjenestefolk, mellom handverksmestere og deres svenner og drenger, mellom fedre og deres sønner osv., bånd som er bestemt av fysisk nærhet, ofte bofellesskap, og i stor grad av gjensidig avhengighet. Dette til forskjell fra klassesamfunnet, hvor avstanden mellom arbeidskjøper og arbeider er langt større, hvor familiebånd har langt mindre betydning, og hvor solidaritetsbånd mer bygger på likhet, dvs. felles plassering i forhold til produksjonsmidlene og bevissthet om felles interesser på dette grunnlag.

Dersom det er slik at det norske samfunnet rundt 1850 befant seg i en overgang fra standssamfunn til klassesamfunn, altså i en

fase hvor horisontal klassesolidaritet var i ferd med å erstatte de gamle vertikale avhengighets- og lojalitetsbåndene, må en regne med muligheten for å finne to typer sammenbindende forhold eller relasjoner mellom thranittene. Som idealtyper kan en skille mellom *Gemeinschafts-* og *Gesellschaftsrelasjoner* (felleskaps-sammenslutningsforhold) eller primærgruppe- og sekundærgruppeforhold, som er et annet begrepspar som dekker noenlunde det samme.²¹

Mens førstnevnte type ansees som dominerende i forkapitalistiske samfunn, regnes sistnevnte som viktigst i det moderne kapitalistiske samfunn. Det må understrekes at det dreier seg om idealtyper. Sjølsagt finnes *Gemeinschaftsrelasjoner* også i vårt samfunn, f.eks. i arbeidslaget, nabolaget o.l.

Dersom thranittene som sosial gruppe er av *Gesellschafts*-typen, er forholdene mellom dem overveiende bestemt av økonomiske interesser, som igjen er en følge av samme inntektsnivå og plassering i forhold til produksjonsmidlene. En slik gruppe går individer bevisst og frivillig inn i, for ved rasjonelle handlemåter å oppnå klart spesifiserte mål. Thrantittbevegelsen er tradisjonelt blitt betraktet i et slikt lys, uten at det direkte er formulert slik.

Nyere forskning omkring thrantittbevegelsen har imidlertid ikke nøyd seg med dette, men også undersøkt betydningen av *Gemeinschafts-* eller primærgruppeforhold. I grupper av denne typen, som ofte er rekruttert ved at medlemmene fødes inn i dem eller ved tilfeldigheter, går målsetningen ikke bare ut på å tilfredsstille materielle behov, men også en rekke andre behov av sosial-psykologisk art, som medlemmene sjøl kan være mer eller mindre bevisste. Mens *Gesellschafts*grupper preges av rasjonalitet og spesielle mål, preges *Gemeinschafts*grupper mer av følelsesorientering og allsidighet. Dette siste finner en i sosiale grupper som *familien*, *slekta*, *nabolaget*, *vennekretsen* o.l., for å nevne de som har vist seg å ha hatt betydning. At naboskap, slektskap osv. hadde betydning for rekrutteringen til og samholdet i thrantittbevegelsen, har aldri tidligere blitt framholdt som vesentlige momenter i thrantittforskningen.²²)

Thranittene i seks Østlandsbygder

I tillegg til artikkelforfatteren som har undersøkt thrantittene i Ulensaker (1974) og i den forbindelse utarbeidet det historiografiske og teoretiske utgangspunkt som er skissert, bygger artikkelen på følgende hovedoppgaver:

T. Moshaug, Thranittene i Romedal og Valset (1976), O. Lunde, Thranittene i Bø, i Telemark (1978), P. A. Mellembakken, Thranittene i Våler i Solør (1978), W. Wessel, Thranittene i Hurdal (1978) og B. Handgaard, Thranittene i Fåberg (ikke avsluttet).

Ved hjelp av mikrohistorisk metode og et organisasjonsteoretisk perspektiv tilsvarende det som her er skissert, og som først ble benyttet i en undersøkelse av thranittene i Ullensaker, er thranittene som sosial gruppe undersøkt i seks prestegjeld på Østlandet. I tillegg til Ullensaker er disse følgende (se kart I.): Hurdal, som er en av Ullensakers nabobygder på Romerike, Romedal og Våler som er nabobygder i Hedmark lenger nordøst mot grensa til Sverige, Bø i Telemark sørvest for hovedstaden Kristiania, og endelig Fåberg lengst i nord ved enden av Norges største innsjø, Mjøsa, hvor småbyen Lillehammer også ligger.²¹⁾

Undersøkelsene av de seks bygdene faller i tre hoveddeler. Den første tar for seg næringsliv, yrker, befolkningsutvikling o.l. i hver bygd. Den andre hoveddelen behandler opprettelsene av thranittforeninger, aktivitet ellers lokalt, eventuelle konfrontasjoner med myndighetene o.l. I den tredje delen som er den viktigste, studeres thranittene i hver bygd som sosial gruppe. Det er særlig resultatene fra denne delen, som i det følgende vil bli satt i fokus.

Felles for alle bygdene er at hovednæringsveiene var jordbruk og skogbruk. Mens dyrkningsjorda var på bondehender, eides de største skogene og sagbrukene av utenbygds kapitalister, ofte Kristiania-kjøpmenn som Tostrup & Mathiesen, Westye Egeberg og flere. Særlig skogbruksnæringen befant seg i en økonomisk krise 1849 – 50. I tillegg var kjøring – først og fremst plankekjøring – en viktig næring i Ullensaker (og i mindre grad Hurdal og Romedal). På samme måte som i sagbruksdrift, hogst og tømmerfløting, var det store innskrenkninger i plankekjøringa. Det samme var tilfelle for sjøtransporten på Mjøsa (mye trelasttransport), som var ei viktig binæring for folk i Fåberg. Fåberg var dessuten ei betydelig handverksbygd, med produkter (særlig gjørtlervarer) som ble solgt gjennom kjøpmennene på Lillehammer. I skogsbygda Hurdal fantes et større glassverk, som også hadde økonomiske vansker.

Både krisa i skogbruket, transporten og glassverksproduksjonen hadde sammenheng med den internasjonale konjunkturkrisa som nådde Norge fra 1848. I tillegg kommer at det i større eller mindre grad var uår i jordbruket i de enkelte bygdene

1849 – 50. På dette tidspunktet ble jordbruket fortsatt drevet på tradisjonelt vis, hvor formålet først og fremst var sjølbergning. Men pengeøkonomi var på vei også inn i jordbruket. Romedal solgte f.eks. en god del korn ut av bygda til Østerdalen, en handel som forøvrig også gikk tilbake fra 1848.

De seks bygdene hadde en befolkning hver seg på mellom 3 000 og 6 000 mennesker i 1850. Alle hadde gjennomgått en betydelig befolkningsvekst i åra etter 1815. Dette hadde skapt sysselsetningspress, oppdeling (men også nydyrkning) i flere gardsbruk, et økende antall husmenn og tjenere, med unntak for Bø og Hurdal hvor det var en viss tilbakegang med hensyn til det siste. Forholdet mellom gardbrukere og husmenn var rundt 1 : 1 i Ullensaker, Romedal, Hurdal og Bø, 1 : 0,7 i Våler og 1 : 2,1 i Fåberg. I Fåberg var det altså flest husmenn per gardbruker, i Våler minst, mens forholdet ellers balanserte.

I alle bygdene slo krisa ut med økende gjeldsbyrder, flere tvangsauksjoner og flere fattigunderstøttede. Betraktet ut fra et bygdenivå synes de faktorene som allment anføres som forutsetninger for thranittbevegelsen å være til stede.

Foreningene

Alle bygdene fikk sine første thranittforeninger våren og sommeren 1850. Thranittbevegelsens program ble kjent gjennom agitatorer utsendt fra sentralledelsen i Kristiania og gjennom petisjonen som nå sirkulerte til underskrift. Murersvennen Bernhard Hansen – formannen i Kristiania-foreningen – stiftet de første foreningene i Hurdal, Romedal og Fåberg. En annen profesjonell agitator, Abraham Borgen, var initiativtaker i Ullensaker. Sammen med en kollega stiftet han også en av foreningene i Våler. De andre ble trolig stiftet av folk fra nabobygdene. Også foreningen i Bø kom til på lokalt initiativ.

Med unntak av Romedal, hvor det kom til alvorlig konfrontasjon med myndighetene, virket de ulike foreningene mest i det stille. Aktiviteten var på sitt høyeste sommeren og høsten 1850 fram til Kongens avslag på petisjonen (i november). I disse månedene ble det holdt generalforsamlinger, valg av landsmøtedelegater, fester osv. Etter Kongens avslag gikk det gradvis nedover med virksomheten, sjøl om det fra alle bygdene i august 1851 ble sendt medlemslister til sentrale myndigheter. Krav om utestående kontingent, problemer med å få folk til å ta på seg lederskap o.l. som kildene forteller om, viser klart nok dette.

Abraham Jørgensen Borgen (1816 – 66) var den av thranittbevegelsens agitatorer som stiftet flest foreninger. Han er best kjent for sin virksomhet i Trøndelag, hvor han opererte sammen med mureren Carl Johan Michelsen, en noe tvilsom person som påsto han var sønn av kong Carl Johan. Etter arrestasjonene av de sentrale thranittlederne, unngikk Borgen straff ved å flytte til Salten i Nordland. Her forsøkte han seg som husmann og fisker, før han fikk seg en egen liten gard på Øvre Breivik i Skjerstad. Her drev han til sin død i 1866. I Salten gjorde han seg lite bemerket. Derimot ble hans kone, Karen Andrine, som var jordmor, en institusjon i Skjerstad. Madam Jørgensen levde lenge etter mannen og huskes helt til vår tid. At en ledende thranitt som i 1850 omtales som innerst var gift med ei jordmor, forteller om et ressurssterkt miljø. På midten av 1800-tallet kan jordmødrene som gruppe trolig sammenliknes med den voksende lærergruppa, hvor mange hadde sin bakgrunn i de lavere sosiale lag. Forøvrig kan vi merke oss at en annen thranittagitator, skredderen og husmannen Peder Evensen Grødeknapp som stiftet foreningen i Bø og ble lederen her, også var gift med ei jordmor. Peder Evensen ble i 1853 kasserer i Bø sparebank og døde i 1873.

Thranittenes virksomhet varierte. Når det gjaldt praktiske tiltak, var de særlig aktive i Fåberg. Her ble det startet understøttelseskasse, måteholdsforening, leseselskap og opplagssted for utvalg av billige forbruksvarer. Kampen mot brennevinsondet var en viktig sak også i Bø. I Romedal forsøkte de å bedre utdannelsesnivået blant medlemmene ved å sette igang søndagsskole for voksne. Thranittene i Romedal krevde også at formannskapet i bygda skulle sørge for korn til de fattige. Liknende tiltak kan også ha vært prøvd i de øvrige bygdene. Ingen av tiltakene kan sies å være samfunnsstyrkende. Ingen hadde heller noen direkte front mot andre samfunnsgrupper.

Det hadde imidlertid Bø-thranittenes krav om reduksjon i embetsmennesenes inntekter, et krav som kanskje kan føres tilbake til Lofthusbevegelsen, som gjorde seg sterkt gjeldende i Bø med liknende krav i 1780-åra. En demonstrasjon thranittene i Hurdal arrangerte mot landhandler og verkseier Tanberg på glassverket, som de mente holdt urimelige høye varepriser og behandlet sine arbeidsfolk dårlig, hadde front mot den lokale kapitalisme.

Mer front mot storbøndene hadde thranittene i Fåberg. Her diskuterte husmennene hvordan de skulle dele sin husbonds gard, og på et møte krevde en gammel skinnfellmaker – i festrus – å bli satt i spissen for Fåbergs thranitttær når det snart brøt løs til kamp. Det gikk også rykter om at thranittene i nabo-bygda Gausdal smidde våpen. Men det ble med praten og ryk-

tene. I Fåberg møtte imidlertid husmenn som var thranitter opp hos fogden med krav om å få avlegge ed til konstitusjonen, og dermed bli stemmeberettigede.

I Ullensaker aksjonerte thranittene mot Kristianiakapitalistenes plan om jernbane fra hovedstaden og fram til Mjøsa, som de med rette fryktet ville ødelegge den gamle plankekjøernæringa helt, og greidde også å hindre at jernbaneaksjer ble tegnet der i bygda. Thrantene i Våler og nabobygda prøvde seg med en forsiktig aksjon mot en innkassator, som krevde inn gjeld på vegne av den lokale sparebanken. Et spontant forsøk på å befri landsmøtedelegatene fra Våler og Åsnes som var kastet i fengsel, fant også sted.

Fra Fåberg har vi en enestående skildring fra et øyenvitne som forteller at det kunne gå livlig for seg på thranittmøtene. P. Chr. Bjørnsgaard var bondesønn og som smågutt tilstede på et thranittmøte på garden Storhove hvor lederen Iver Storhaave bodde. I tillegg til at thrantene i Fåberg snakket om å bruke makt, kan vi merke oss at *kvinner* var tilstede på møtet:

«Thranittermøtet paa Storhaave var talrikt besøkt. Det myldret med deltagere av begge kjøen. Man tilsigtet at vise bevægelsens magt. Man vilde imponere gaardbrugerne og overbevise dem om, at de var i ubehjælpelig mindretal. Der var musik og dans og brændevin i lange baner. Det ildnet til kraft og mod og løste talernes tunge. Særlig mindes jeg, at skaalen for Thrane vandt endeløs jubel.

En av de mest høirøstede var en gammel skindfeldmaker i bygden. Hans haar og skjegg var hvitt av ælde, men modigere taler har jeg ikke hørt. Blandt andre bravader, bad han forsamlingen om den ære at bli sat i spidsen for Faabergs Thraniterhær, naar det snart brøt løs til kamp. Saa skulde gaardbrugerne og embedspakket faa husket sig. Skindfeldmakerens tale ildnet forsamlingen, og han tok dens varmeste tilslutning og de kraftigste hurraer. Naar slike talere endte, brakte det løs fra et batteri med flere kanoner, saa det runget indover Balbergskampen.

Som gut var selvfølgelig kanonaden det mest tiltrækkende for mig, og jeg stod ved batteriet, indtil en kanon sprang og kanoneren stupte. Han laa bevisstløs med et hul øverst i høire tinding. Der bodde en byggedoktor i nærheten, som het Kristen Knipen. Han blev budsendt. Jeg saa, han stak en metalnaal helt ind i den saaredes hjerne. Han rystet paa hodet og sa, at det intet var at gjøre, og manden døde ut paa natten. Ved graven læste presten Lyng Thraniterne en drøi tekst. Da dans og drik og revolutionære taler paagik, som om intet nedstemmende var hændt, gik jeg hjem i trist stemning og i tvil, om en slik bevægelse kunde føre til det gode, og det øket ikke min tro paa Thranes virksomhet, at vore husmænd sat ved bordet og holdt utskiftningsforretning over fars eiendom.»

(P. Chr. Bjørnsgaard, Spredte minder fra 50- til 70-aarenes Norge (1911))

Alvorligst var likevel aksjonen Romedal-thranittene foretok i november 1850, da de med makt hindret en tvangsauksjon på husmannsplassen Haraseteie hos Mons urmaker. Seinere forsøkte de å befri han fra arresten. Ved denne anledning ble militæret mobilisert uten at det ble brukt, og saken ble også rapportert til Kongen i Stockholm. 56 personer ble seinere dømt.

Ut fra aktivitetsnivået må thranittbevegelsen i Bø og Hurdal sees som relativt moderat. Sjøl om Bø-thranittene så seint som i april 1853 ga penger til rettshjelp for de fengslede lederne i Kristiania, var det stort sett slutt i disse bygdene ved årsskiftet 1850/51. I Ullensaker var det virksomhet til ut på seinvinteren 1851. I de øvrige bygdene var det betydelig aktivitet til ut på sommeren 1851. Både Våler, Fåberg og Romedal var representert på det andre landsmøtet – det såkalte «Lilletinget» – hvor det uklare vedtaket om revolusjon ble fattet, som myndighetene brukte som påskudd til å knuse thranittbevegelsen. Etter dette hører en ikke mer fra thranittene i Fåberg. For Vålers vedkommende derimot skjedde forsøket på å befri de fengslede landsmøtedelegatene så seint som sommeren 1852. I Romedal var det også en viss foreningsvirksomhet med møter til ut slutten av året 1852.

Målt ut fra hvor stor andel av voksne menn som deltok i bevegelsen i de ulike bygdene, blir bildet bare litt annerledes. Også her ligger Våler og Romedal på topp med en medlemstilslutning opp mot 40%. I Fåberg var tilslutningen litt over 30% av bygdas menn over 20 år, og i Hurdal og Bø 20 – 22%. I Ullensaker var oppslutningen minst med 10%. Imidlertid må en oppslutning fra hver 10. mann også sies å være mye. Hva kjennetegner så alle disse medlemmene som sosial gruppe?

Lokalledelsen

Lederne i de ulike bygdene utgjorde ei *lite ensartet* gruppe med hensyn til sosial og økonomisk stilling. Ledelsen omfattet fallerte storbønder, jevne bønder og småbrukere i både god og dårlig stilling, føderådsfolk, både fattige og solide husmenn og handverkere, og enkelte andre knytta til tertiærsektoren. Alderen varierte svært. Sjøl om en god del var innflyttere, var de fleste bygdefødte. Alle var godt integrerte i lokalsamfunnet etter å ha bodd her i lengre tid. Et viktig trekk er at mange var *sosialt mobile*, noen nedover, men overraskende nok også mange oppover

i samfunnet. Enkelte ledere peker seg ut ved kommunalpolitisk erfaring og/eller intellektuelle evner utenom det vanlige. Noen var også lokalstørrelser i kraft av fysisk styrke.

Av lederne i Ullensaker var tre gardbrukere, en gjestgiver/stasjonsholder, en småbruker og en murer. To gardbrukere, småbrukeren og mureren var i en dårlig økonomisk stilling, mens stillingen for de øvrige var god. Bygdas utsending til landsmøtet 1850, Ole Randbye, var en fallert bygdematador som hadde eid store eiendommer, vært medlem av formannskapet og ellers hatt en rekke verv i bygdas offentlige liv. Mureren og den ene av gardbrukerne, begge i dårlig forfatning, var «Stor-Randbyn's» sønner, og formenn i hver sin forening. Overformannen i Ullensaker, gjestgiveren Lars Langbak, var derimot i god økonomisk stilling. Han var innflyttet husmannssønn, som fra små kår hadde arbeidet seg opp.

Landsmøtedelegaten fra Hurdal, sersjant og gardbruker Rognstad, var også en kar med omfattende kommunal erfaring fra kommunestyret, fattigkommisjonen, sparebankens styre, forlikskommisjonen o.l. Også han hadde en del gjeld. Dårlig økonomisk forfatning var også tilfelle for en gardbrukersønn som var blant formennene. Derimot var en tredje leder, forpakteren Engebret Ødemark, i gode kår. Han var også en belest person som umiddelbart etter thranittbevegelsens nederlag utvandret til Amerika. To av tre ledere i Hurdal var forøvrig innflyttere.

Det samme var den ledende thranitt i Bø, skredder og husmann Peder Evensen Grødeknep. I tillegg var han også handelsmann, muligens gjestgiver, bygdas vaksinator, «jordmormann» (kona var Bøs jordmor), og sparebankens kasserer fra 1852. Hans økonomiske stilling var brukbar. Ingen nød led heller gardbruker Ole P. Haugen, en mann som også hadde vært skolelærer, kommunekasserer og kasserer for skole- og fattigkommisjonen. Den siste stillingen fikk han forøvrig sparken fra etter å ha unnlatt å kreve inn skatt fra småkårsfolk, slik at det oppsto manko i kassa. Fra Bø kjennes både formenn og rodemenn. De siste var underledere som fungerte som kontaktmenn i mindre roder som foreningene var delt inn i, samlet inn kontingent osv. I alt var 9 ledere husmenn, to gardbrukere og to småbrukere. Ingen av disse var i dårlige kår. Fire av husmennene var ellers folk i lokalsamfunnet med prestisje. To var bjørnejegere og to andre kjent for sin store fysiske styrke.

Også i Romedal kjennes både formenn og rodemenn. Tre av disse var gardbrukere på jevne bruk, to føderådsmenn, tre småbrukere, en gardbrukersønn, seks husmenn (to av disse også

handverkere) og fire innerster*, blant dem en lærer. I tillegg kommer landsmøtorepresentanten i 1850, gardbruker og stevnevitne Peder Larsen Østhagen, og Mons urmaker – mannen som spilte hovedrollen da thranittene med makt stoppet tvangsauksjonen her. Mons var fattig. Dårlig sto det også til med Peder Østhagen, som hadde måttet gå fra en større gard på grunn av gjeld. Hvordan stillingen var for de øvrige er ikke oppgitt. Blant disse peker et par seg ut. Den ene, føderådsmannen Anders P. Lilletøsti, hadde sittet i kommunestyret. Den andre var innersten og overformann Martinus A. Amundrud, kjent for sin boklige lærdom og lærer i bygda fra 1852, en stilling han hadde i 50 år.

I Våler var den fremste lederen Ole Steffensen Stræte. Han var husmannssønn som hadde fått seg eget bruk, men dette hadde han mistet igjen etter tvangsauksjon. Ole Strætets elendighet skyldtes muligens tømmerspekulasjon. I 1852 utvandret også han til Amerika. I langt bedre stilling var byggmester Lars M. Trondstuen – opprinnelig svenske. Som byggmester med ansvar for flere demninger og sagbruk rundt om i Solør, hadde han stor kontaktflate og erfaring i å lede arbeidsfolk. I tillegg til han, var Johan Juberget også en thranittleder i brukbar økonomisk stilling. Juberget var husmannssønn, gardbruker og større skogeier på Finnskogen – også han med kommunalpolitisk erfaring. De øvrige lederne i Våler – to brødre – var dårlig stillet. Begge drev som tømmerdrivere – den ene var leilending, den andre husmann. Begge var i klammeri med skogeieren Ræder – en prokurator og tidligere fogd som mange småkårsfolk kom i klørne på.

De fleste lederne i Fåberg var husmenn. Husmannen Arne H. Simenrudhaugen representerte på landsmøtet 1850, føderådsmannen Amund Overn året etter. Overns økonomiske stilling var dårlig. Også thranittene i Fåberg hadde en ruinert storbonde blant sine fremste menn – Iver Storhaave – en kar med større sans for politikk og boklige sysler enn for gardsdrift.

I tillegg til lederne som kjennes, er det tenkelig at thranitter med erfaring fra offentlige verv også pekte seg ut. Iallfall må det ha hatt betydning for andres oppslutning om bevegelsen at slike folk ble med. I Romedal, Ullensaker, Hurdal og Våler er identifiserte med sikkerhet henholdsvis 9, 6, 6 og 1 thranitt som i 1850 var eller hadde vært medlemmer av formannskap og kommunestyre. Andre kjennes fra verv som fattigforstandere, stevnevitner, kommunekasserere o.l., som også var lokale verv som ga

* Folk som bodde til leie på husmannsplass eller gard med egen husholdning.

status. Stort sett var dette bønder i god eller brukbar stilling. Tre, fire underoffiserer og et liknende antall lærere – de fleste med husmannsbakgrunn – hadde kanskje også en lederstatus i lokalsamfunnet.

Lederne var altså ei svært sammensatt gruppe. Men det var tilfelle også for de menige medlemmene.

Yrke/status

Med hensyn til yrke/status var det *store forskjeller* blant thranittene fra bygd til bygd (tabell 1). Klarest proletært preg hadde thranittene i Fåberg, hvor hele 93 % var eiendomsløse husmenn, innerster eller tjenere. Omvendt hadde Våler med sine 58 % med bakgrunn i bruk flest uavhengige bønder. Ullensaker kommer nærmest Våler, mens Bø nærmer seg Fåberg. De to øvrige bygdene plasserer seg i en mellomposisjon med 1/3 uavhengige og 2/3 avhengige eiendomsløse. I fire av seks bygder hadde folk med bakgrunn i bruk minst 1/3 av medlemmene.

Også thranitter med henholdsvis bruk og husmannsplass i forhold til de totale antall brukere og husmenn i hver bygd varierte stort (tabell 2). Relativt sett var husmannsoppslutningen størst i Fåberg, Romedal og Bø (43 – 46 %), mens brukeroppslutningen var størst i Våler (38 %). Bø, Ullensaker og Hurdal hadde en relativt brukeroppslutning på 12 – 14 %, mens Fåberg bare lå på 6 %.

Siden proletariathypotesen versus mellomsjiktshypotesen er under prøving, har det interesse å se nærmere på størrelsen på thranittbrukerne. Helt klart er det at *småbrukerne* dominerte (tabell 3). Sjøl i Ullensaker og Våler, hvor det var færrest av dem, var nær halvparten småbrukere. Gardbrukerne i disse bygdene var heller ikke store. Bare omkring halvparten hadde bruk med over 100 mål dyrka mark. I Våler skiller dessuten brukerne seg ut med klart mest skog. 45 % hadde over 100 mål skog, som er satt som grense for skogsdrift for salg. Bare 18 % manglet skog. I Romedal og Hurdal manglet halvparten av brukerne skog.

Opplysningene om husmenn og innerster er langt sparsommere enn for brukerne. Imidlertid tyder mye på at disse skilte seg lite fra disse gruppene ellers i bygdene sine. I Bø lå trolig thranitthusmennene over gjennomsnittet i kreatur og utsed. I Romedal, Våler og Ullensaker var forholdet mellom rene arbeidshusmenn og husmenn for hvem plassen først og fremst var bosted 2 : 1.

Utdrag av fortegnelsen over thrantene i Hurdal som lensmannen her satt opp høsten 1851. Som vi ser var medlemmene både husmenn og gardbrukere eller sønner av slike. Legg merke til at «Jordbruger» Agathon Michelsen også omtales som «Capitalist m.m.»

Fortegnelse

1851

enig de her Renteslynde oppgjør 1851. Lønner af den af.
 . Martin Thomsen alle sønnerne. Skiftet Abildsøen.
 enig i Hurdal's Fjængling.

Medlemmens navn		(Bortset fra)	Opholds	Anmerkninger
Navn	Opføds			
Anders Larsen	Oppervik	Jernmand		
Anders Larsen	Kirkeligflamork	Dagelærer		
Anders Sivertsen	Lillevik	Jernmand		
Anders Larsen	Glemark	Jernmand		
Anders Larsen	Rogstad	Jernmand		
Anders Christoffersen	Oppervik	Ljansstasjon		
Anders Pettersen	Glemark	Ljansstasjon		
Anders Christoffersen	Tollviken	Ljansstasjon		
Agathon Michelsen	Oppervik	Jernmand	Capitalist m.m.	
Anders Christoffersen	Løvengen	Ljansstasjon		
Anders Gullbrandtsen	Brakken	Ljansstasjon		
Anders Sivertsen	Jernstakken	Jernstakken		
Anders Engelbrektsen	Rogstad	Omringet	drøp til Amerika	
Anders Gullbrandtsen	Ljansstasjon	Jernstakken		
Anders Christoffersen	Ljansstasjon	Ljansstasjon		
Anders Sivertsen	Ljansstasjon	Ljansstasjon	Ljansstasjon	
Anders Sivertsen	Bonges	Jernstakken		

Husmenn uten jord og innerstene var nødt til å skaffe seg arbeid fra andre enn dem de bodde hos. Det samme var tilfelle for mange husmenn med jord og småbrukere. I alle bygdene var mange knytta til sekundær- og tertiærnæringer gjennom biyrker. For en god del var arbeid her også hovedyrke. Minst halvparten av thranittene i Ullensaker tjente penger i sekundær- og tertiærsektorene, de fleste som handverkere og kjøpere. Forholdet i Hurdal var 40%, her flest skogs- og sagbruksarbeidere, handverkere og spesialarbeidere på glassverket. Mange hadde liknende tilleggsyrker i de øvrige bygdene. Minimumstallene i Våler var 20%, Romedal 18%, Bø 16% og Fåberg 7% – det siste helt sikkert for lavt.

Alder og forsørgelsesbyrder

Thranittenes aldersfordeling i de ulike aldersgrupper er ikke særlig oppsiktsvekkende i forhold til voksne menn ellers (tabell 4). Det mest interessante unntaket er *det store innslaget av ungdom i Hurdal*. Hele 2/3 av thranittene her var under 30 år, noe som passer med det store innslaget av tjenere og hjemmeværende sønner som vi tidligere har sett her (tabell 1). Mange av de unge thranittene i Hurdal utvandret forøvrig til Amerika i 1850-åra. Ialt utvandret 27% av thranittene herfra.

Inndelt etter yrke/status gir thranittene heller ingen særlige overraskelser. Tjenestefolk, hjemmeværende sønner og innerster var naturlig nok yngre folk, mens husmenn og gardbrukere var eldre. Småbrukerne befant seg i en mellomstilling.

De fleste thranittene var *gifte* folk; i Bø 84%, i Ullensaker 76%, Romedal 75% og Våler 68%. Unntaket var igjen Hurdal med bare 48% gifte, noe som avspeiler alders- og yrkesfordelingen her. At Hurdal topper når det gjelder ugifte tjenere og hjemmeværende ungdom, kan tyde på spesielt store sysselsetningsproblemer i denne bygda.

Med hensyn til barn som skulle forsørges, var det store variasjoner både innen hver yrkeskategori og mellom kategoriene. Derimot var forskjellene fra bygd til bygd når det gjaldt gjennomsnittlig forsørgelsesbyrde ikke så store. I Romedal, Våler, Ullensaker og Bø hadde 25 – 28% ikke barn å forsørge i det hele tatt. I Hurdal var 18% av de gifte barnløse, noe som hang sammen med det store antallet ugifte her. Ellers hadde de fleste 1 – 3 barn hver. Over tre barn hadde bare 15% i Våler, 16% i Ullensaker, 18% i Romedal, 21% i Bø og 28% i Hurdal.

Gjennomsnittlig barneflokk lå rundt *to barn* for samtlige av bygdene (tabell 5).²³ Thranittene skiller seg heller ikke særlig fra gjennomsnittet ellers i sine bygder. I Ullensaker og Våler hadde de litt mindre forsørgelsesbyrde, i Bø ørlite grann større.

Det var også forskjeller fra bygd til bygd når thranittene deles inn etter yrke/status. I Ullensaker, Romedal og Våler hadde gardbrukerne gjennomsnittlig størst forsørgelsesbyrde, i Bø og Hurdal derimot småbrukere og husmenn.

Geografisk og sosial mobilitet

I alle bygdene var det store flertall av thranittene født i heimbygda; i Romedal, Hurdal og Bø 84 – 87 %, i Våler 78 % og i Ullensaker 72 %. I tillegg var de fleste innflytterne født i nabobygder. Bare ytterst få kan kalles langdistanseflyttere (1 – 3 %). Thranittene synes å skille seg lite ut fra bygdefolket ellers med hensyn til fødested.²⁴ Derimot skilte de seg ut i Hurdal, Bø og Våler med hensyn til utvandring til Amerika i 1850-åra, hvor de var betydelig flere enn bygdegjennomsnittet. Særlig fra Hurdal utvandret mange thranitter.²⁵

Stort sett synes innflytter-thranittene å ha kommet som familiemedlemmer og/eller som ledd i en etableringsplan. De fleste var gift i 1850 og vel integrert i sine bygder. Få var ny-innflyttede uten familiebånd, få hadde flyttet langt. En hypotese om at thranittene var rotløse, ugifte langdistanseflyttere uten sosial forankring i bygdemiljøet – et forhold som disponerte for politisk radikalisme – synes derfor å ha lite for seg.²⁶ Likevel er det påfallende at en del av lederne var innflyttere, sjøl om ingen av disse var unge og rotløse eller hadde flyttet langt.

Innflytternes fordeling på de ulike yrke/statuskategoriene og i forhold til thranittgruppa som helhet, viser også betydelige variasjoner i hver bygd (tabellene 6 og 7). I Våler fordelte innflytterne seg jevnt. Derimot var det flest husmenn i Bø. I Hurdal dominerte også husmennene, om enn i mindre grad. Småbrukere og husmenn var jevnstore grupper og i flertall i Romedal, mens dette var tilfelle for gardbrukere og småbrukere i Ullensaker. Noe annerledes blir bildet når innflytterne sees i forhold til thranittene som helhet. I Ullensaker topper da småbrukerne, i Hurdal og Romedal gardbrukerne, i Våler innerstene og i Bø husmennene.

Undersøkelser av innflytternes bakgrunn (fars yrke/status), har vist en viss *sammenheng mellom geografisk og sosial mobili-*

tet. Unntakene er Bø, hvor så godt som alle var husmannssønner som ble husmenn, og Hurdal, hvor det også synes å være samsvar mellom sosial bakgrunn og yrkes/statusplassering. I Ullensaker gikk den sosiale mobiliteten blant innflytterne oppover ved at relativt mange husmannssønner fikk seg bruk. I Romedal og Våler gikk derimot strømmen begge veier ved at innflyttere med husmannsbakgrunn fikk seg bruk og omvendt.²⁷⁾

Også i thranittgruppa som helhet var det relativt stor sosial mobilitet i de ulike bygdene. Rett nok hadde de fleste thranittene samme bakgrunn som sin far. Men *overraskende mange kryssninger av sosiale skillelinjer* forekom, ikke minst blant småbrukerne (tabellene 8 – 11).

Med unntak av Våler hadde hele 42 – 58 % av småbrukerne husmannsbakgrunn. Dette er mye og overraskende i forhold til vanlige oppfatninger om forholdene i bondesamfunnet på denne tida. Betydelig færre småbrukere var deklasserte gardbrukersønner; 1/4 i Ullensaker, Bø og Hurdal og 1/3 i Romedal. Bare i Våler var et flertall rekruttert fra bondestanden, sjøl om 1/4 også her hadde husmannsbakgrunn.

Blant gardbrukere og husmenn dominerte imidlertid sjølekrutteringen. For gardbrukerne varierte denne mellom 65 og 87 %, og for husmennene nesten det samme (64 – 86 %). Våler hadde størst sjølekruttering blant gardbrukerne, Hurdal blant husmennene. Lavest blant gardbrukerne lå Ullensaker, Hurdal og Bø (65 – 69 %), og lavest blant husmennene Ullensaker og Romedal (64 – 65 %). For innerstene var det også stor sjølekruttering hvis de med husmanns- og innerstbakgrunn sees under ett (62 – 88 %).

Til tross for stor sjølekruttering kan en merke seg betydelig rekruttering fra husmannsgruppa til gardbrukere i Ullensaker, Bø og Romedal (19 – 26 %). Prosentmessig var dette dobbelt så høyt som deklasseringen av thranitter med gardbrukerbakgrunn til husmenn (7 – 14 %). Heller ikke når småbrukerne regnes med blir andelen av deklasserte med bruksbakgrunn større, unntatt for Våler. I rene tall var det imidlertid litt flere med brukerbakgrunn som gikk nedover, enn folk med husmannsbakgrunn som fikk seg bruk. Viktigst er likevel at såpass mange beveget seg både oppover og nedover mellom samfunnslagene.²⁸⁾

Undersøkelser av giftemål viser at thranittene også i betydelig grad valgte sine koner på tvers av hevdvunnede sosiale skillelinjer, sjøl om sjølekrutteringen også her var størst. Igjen skiller småbrukerne seg ut med relativt flest ekteskap på tvers. Minst avvik hadde småbrukerne i Våler, noe som nok skyldtes at små-

brukergruppa her vokste fram tidligere enn i de øvrige bygdene, og dermed gjorde sjølrekruttering mulig.

Framveksten av ei *småbrukergruppe nedenfra til et nytt sosialt mellomsjikt alt fra 1840-åra* (i Våler enda tidligere) er lite påaktet. Helst har det vært vanlig å se dette i sammenheng med oppløsningen av husmannsvesenet mot slutten av 1800-tallet. Alt tyder på at framveksten av småbrukere før 1850 hang sammen med et økende innslag av pengeøkonomi på bygdene. De fleste av småbrukerne som hadde arbeidet seg opp fra husmannskår, var folk knytta til handverk, skogsarbeide, transport, glassverksdrift o.l. Dette var virksomheter som opplevde svært gode tider fram til 1848. Mye av kapitalen til kjøp av småbruk må ha vært spart opp under disse velstandsåra.

At en ikke uvesentlig del av thranittene var *folk som sosialt sett var på gli, både oppover og nedover* i samfunnet, er et viktig funn som kan sees i sammenheng med en begynnende oppløsning av det gamle standssamfunnet og framveksten av et klasse-samfunn. Kanskje var det sosial rotløshet i en slik forstand – skapt av økende muligheter innenfor en blomstrende pengeøkonomi i 1840-åra – som slo ut i oppslutning om thranittbevegelsen, da velstanden dramatisk syntes å ta slutt med krisa fra 1848?

Økonomisk situasjon

Adgang til jord, skog og andre næringsmuligheter, arbeidskraft, forsørgelsesbyrder, kunnskaper osv. definerte thranittenes såkalte «lønnsomhets-situasjon», og begrenset den enkeltes muligheter for valg av handlemåter til å opprettholde «levedyktighet». Hvordan var thranittenes økonomiske stilling omkring 1850? Ved hjelp av forliks-, fattig-, auksjonsprotokoller og andre kilder er det mulig å si noe om dette på individnivå.

Det var store *forskjeller* fra bygd til bygd med hensyn til hvor mange thranitter som ble innstevnet for gjeld ved forlikskommissjonene (tabell 12). Flest var det i Våler hvor 18 – 29% ble innstevnet årlig 1847 – 51, minst i Fåberg hvor variasjonen var 3 – 7%. I forhold til andelen av voksne menn i bygda, lå thranittene klart under i Hurdal, Bø og Fåberg, litt under i Våler, og litt over i Ullensaker. I alle bygdene var det likevel stigning fra 1847/48 i forhold til tidligere i 1840-åra. Til tross for dette var aldri mer enn 25 – 33 thranitter årlig i noen bygd innstevnet for gjeld med unntak av Våler, som hele tida lå høyere og toppet

med 89 thranittere i 1850. Imidlertid er det grunn til å tro at tallene fra Romedal også var relativt høye (men her mangler forliksprotokollen).

Stort sett gikk de samme thranittene igjen fra år til år. I tiåret 1841 – 51 var 65 % av thranittene i Våler en eller flere ganger innom forlikskommisjonen for gjeld. Tilsvarende tall for de øvrige bygdene lå adskillig lavere; 39 % for Bø, 32 % Ullensaker, 31 % Hurdal (1843 – 51) og 11 % for Fåberg (undersøkt kun 1847 – 51).

Ikke for alle kan gjeld ved forlikskommisjonene tas som tegn på «levedyktighetskrise». Gjeldsbeløpene rammet sjølsagt ulikt, alt etter den enkeltes ressurser. Tilsammen overskred 19 – 23 % krisegrensene i Hurdal, Ullensaker og Bø, mens tallet var hele 35 % i Våler.²⁹⁾ I Bø, Hurdal og Våler tilsvaret dette ganske godt thranittenes andel av menn over 20 år, mens forholdet i Ullensaker lå klart over (tabell 13).

I Ullensaker overskred gardbrukere og småbrukere relativt hyppigst krisegrensene. I Bø var dette tilfelle med gardbrukerne. Derimot hadde småbrukere og husmenn relativt flest overskridelser i Hurdal, og i Våler husmenn og innerster. Mønstrer varierte.

Mange thranitter som overskred krisegrensene var folk som befant seg i gjeldsrytteriets onde sirkel. Gjeldsinnstevning ved forlikskommisjonen var første offentlige fase her. Neste skritt mot ruinen (som kunne ta lang tid), var eksekusjoner (utpantninger) og endelig tvangsauksjoner og kanskje fattigkassa. Antallet eksekusjoner og tvangsauksjoner varierte også fra bygd til bygd (tabell 14).³⁰⁾ Mens Bø, Hurdal og Fåberg bare hadde noen få som gjennomgikk maksimale gjeldskriser som endte med tvangsauksjoner, var tallene betydelig høyere i Romedal, Ullensaker og Våler. Relativt sett i forhold til antallet thranitter mistet 5 % i Romedal, 7 % i Ullensaker og 9 % i Våler sine bruk.

Gjeldsinndrivninger gjennom forlikskommisjonen, eksekusjoner og tvangsauksjoner, gjaldt personer som i det minste disponerte såpass at noen var villige til å låne dem penger. Folk så dårlig stillet at ingen våget å kausjonere for dem, havnet som regel på *fattigkassa*. 7 % av thranittene i Hurdal og Bø, 12 % i Ullensaker og 21 % i Romedal havnet her rundt 1850 (for Våler mangler fattigprot.). De fattigunderstøttede var som regel husmenn eller andre eiendomsløse.

Thranittene hadde ikke bare gjeld. Panteregistrene viser at en god del var gjeldfrie. Noen enkelte var kreditorer for gjeld ved

forlikskommisjonene, og noen hadde også formue. De sistnevnte var likevel i et klart mindretall. Imidlertid befant *de fleste seg i en mellomstilling*, som innebar at de hverken kan regnes som fattige eller utpregede solide folk. Dette var personer som hverken ble fattigunderstøttet eller krevd for gjeld av noe slag. Sjøl om de neppe hadde overflod, kan de iallfall ikke på noen måte kalles fattigfolk.

Undersøkelsene fra de seks bygdene konkluderer med at thranittenes økonomiske situasjon varierte stort.³¹⁾ I Ullensaker var 1/5 i henholdsvis god og dårlig stilling, mens 3/5 befant seg på det jevne. Mellom 3/5 og 4/5 var også i en brukbar stilling i Romedal. Forholdet i Bø var 1/3 i alvorlig krise mot 2/3 som ikke hadde alvorlige vansker. I Våler var 70 % i middels økonomisk stilling, mot noe under 15 % i god stilling og litt over dette i dårlig. 31 % var i dårlig stilling, 12 % i relativt god, og resten på det jevne i Hurdal. Særlig mange fattige er heller ikke dokumentert fra Fåberg. Resultatene er mer enn tilstrekkelige til å konkludere med at *thranittene ikke var noe utfattig proletariat*. Snarere befant det store flertall seg i en økonomisk mellomstilling.

Konfliktmønster

Sjøl om ikke noe flertall var i direkte økonomisk krise på grunn av gjeld, var dette likevel trolig en viktig faktor bak oppslutningen om thranittbevegelsen. Gjeldstrykket hadde i det minste en *psykologisk* effekt. Overalt var det *gjeld til private* som dominerte. Dette gjaldt både i omfang og i de tilfellene hvor gjeld førte til tvangsutdrivelse.

I Fåberg var 36 % av thranittenes forliksgjeld bundet til kjøpmennene i Lillehammer. Derfor var det ikke rart at de her opprettet et opplagssted for handelsvarer innkjøpt direkte i Kristiania. Ellers var de største kreditorene bønder (28 %) og Lillehammer Sparebank (12 %). Bøndene dominerte også blant kreditorene i Ullensaker. I tillegg kommer gjeld til det offentlige, lokale proprietærer og embetsmenn, og en og annen hovedstadskjøpmann. Gjeld til slike var det også i Hurdal, men langt viktigere her var både pantegjeld og gjeld etter kjøp på bok hos landhandleren på glassverket, som thranittene demonstrerte mot i 1850. 55 % av forliksgjelda i Hurdal gikk til landhandler og glassverk-eier Tanberg. Han betalte vedleveranser og kjøringen til glassverket med varer til høye priser, og ved å gi kreditt på forhånd, kom mange i et økonomisk avhengighetsforhold til han. Dess-

uten sa han opp arbeidere på glassverket. Derimot synes thranittene i Hurdal å være fornøyde med trelasthandlerne Tostrup & Mathiesen, som eide mesteparten av skogen og det store Rustad sagbruk.

Også i Romedal var det langt mer gjeld til private enn til offentlige institusjoner. Tre ågerkarler med innkassator Sjøli i spissen – som skal ha tatt 12% rente på kortsiktige lån – var særlig følbare her. Privat gjeld var det mest av også i Våler, sjøl om Norges Bank, Opplysningsvesenets fond og Staten (ved statslånet av 1848) var de største kreditorene. Den største private kreditoren var grosserer Young i Kristiania. Andre utenbygds trelasthandlere hadde også store utestående fordringer. I Våler var det også en del kortsiktig vekselobligasjonsgjeld til sparebanken, som aksjonen mot innkassator Sparby hadde sitt opphav i. Kjøpmannsgjeld og bondegjeld synes likevel å dominere. Mye gjeld til embetsmenn og bestillingsmenn lar seg ikke påvise i noen bygd. Derimot oppsto likevel lett motsetninger til disse, fordi de opptrådte som gjeldsinnkrevere for andre.

I alle bygdene er også funnet konflikter mellom bønder og deres husmannsfolk. Slike *klassekonflikter* hadde utgangspunkt i ulovlig hogst og beiting, ubetalte plassavgifter, forsømmelse av arbeidsplikt o.l. Tre forsøk på å kaste ut husmenn som ble thranitter er påvist i Ullensaker, et i Hurdal (1852), 8 i Våler og 20 i Fåberg. I Våler var spesielt forholdet mellom prokurator og skogeier Ræder og hans husmenn dårlig. Ræder – som forøvrig hjalp thranittene i Romedal mot ågerkarlen Sjøli (!) – var særlig skånselsløs i behandlingen av sine husmenn, og sto for halvparten av utkastelsesforsøkene. Ved en anledning løstnet en oppsagt husmann skudd mot han uten å treffe.

Konflikter mellom thranitthusmenn og deres verter forekom altså, uten at antallet utkastelsesforsøk var oppsiktsvekkende stort. Men også thranittbønder sa opp sine husmenn. I Ullensaker er det funnet tre tilfeller av dette. Både bonde og husmann var thranitter i den eneste oppsigelsen i Hurdal. Fem thranitter prøvde å kaste ut sine husmenn i Våler. I allfall i tre tilfeller var husmennene også thranitter. Det skortet altså av og til på solidariteten.

Eksempler på at thranitthusmenn vitner mot hverandre, nabokrangel mellom thranitter, tjuvhogst i hverandres skog o.l. finnes også. Det samme gjør eksempler på at thranitter opptrådte som ågerkarler, i allfall fra Ullensaker. Thranitter som opptrådte som spekulanter kan også nevnes. Landsmøtorepresentanten Ole Randby fra Ullensaker var eiendomsspekulant. En annen lands-

møtedelegat, Ole Skarderud,³² drev som uthogsbas tømmerpekulasjon og det samme gjorde trolig den andre landsmøtedelegaten fra Våler. I langt større omfang drev imidlertid utenbygds trelasthandlere med dette.

I alle bygdene synes det å være *krisa i skogbruket* og hvordan denne forplantet seg videre, som var viktigste enkeltfaktor bak gjelda. Mindre skog ble hogd og solgt, foredlinga stagnerte ved sagbrukene, og transporten i elvene, på Mjøsa og langs landeveiene svant inn. I Ullensaker ble innskrenkningen i plankekjøringen dessuten koblet til Kristiania-kjøpmennenes planer om jernbane mellom hovedstaden og Mjøsa, et forhold som thranittene fryktet ville bli undergangen for den gamle kjørnæringa. De fleste thranittene i Ullensaker som fikk sine bruk på tvangsauksjoner var kjørerbønder. En del fikk også jord ekspropriert til det nye jernbaneanlegget.

Folks interesser i skogsdrift og kjøring er en hovedfaktor som forklarer hvorfor både eiendomsløse og bønder sluttet opp om thranittbevegelsen. Småbønder som solgte litt skog eller kjørt, var her ikke i noe motsetningsforhold til husmenn og daglønnerne som arbeidet i skogen eller på sagbrukene. Iallfall var det ikke her hovedmotsetningen gikk. Langt viktigere var det felles motsetningsforhold disse hadde til kapitalsterke trelasthandlere i byene. Det var de sistnevnte som ensidig fastsatte tømmer- og kjørerprisene, eide sagbrukene og mye av skogene, bestemte lønna her osv.

Undersøkelsene har vist at mange thranitter var sosialt mobile mennesker på vei både opp og ned i samfunnet, og at de fleste greidde seg økonomisk. Både sosialt og økonomisk befant mange seg i et mellomsjikt. De som var deklasserte og/eller i elendige økonomiske kår, så på thranittbevegelsen som muligheten til å endre sin stilling. Med seg fikk de folk i noenlunde brukbare kår. Mange av disse hadde slitt seg opp fra husmannskår til å bli sjøleiebrukere. Nettopp de gode tidene i trelastnæringa fram til 1848 hadde skaffet dem pengene til dette. *Frykten* for å falle tilbake til dårligere kår og eiendomsløshet igjen, må ha vært deres hovedmotiv for å bli thranitter. På *individnivå* var således nyvunnede ressurser og frykt for å tape disse igjen, vel så viktig som reell økonomisk nød. Dermed hadde thranittene som gruppe det lille overskudd som politisk handling krever.

Arbeidsplass, naboskap og slektskap

Hvilke mekanismer valgte så ut dem som skulle bli thranitter og dem som bevegelsens program ikke nådde fram til? På bakgrunn av økonomisk nød eller frykt for dette, er det helt klart at mange ble stående utenfor som hadde all grunn til å slutte seg til thranittforeningene. Hvordan foregikk altså sjølve rekrutteringen og hvilke faktorer bandt thranittene sammen ut over rent ytre likhetsegenskaper?

Det er påfallende i alle bygdene at oppslutningen var størst på sentralt beliggende steder nær *hovedveiene*,³³ særlig i nabola-gene omkring *skjenkesteder* og *gjestgiverier*. Disse var ved siden av kirkene bygdefolkets møtesteder, og det var ikke merkelig at thranittagitatorene satset på foreninger nettopp her. Både i Våler, Ullensaker og trolig Bø kom til og med privilegerte gjestgiverer med i bevegelsen – i de to sistnevnte bygdene som ledere. Andre thranitter drev i mer beskjedne former kroer på husmannsplasser langs veiene.

Heller ikke er det rart at agitatorene satset på *store arbeidsplasser*, der dette fantes. I Hurdal og Ullensaker – kanskje også i andre bygder – var landeveiene i seg sjøl med sine mange kjø-rere en slik stor arbeidsplass. Kjørerne traff man nettopp på skjenkestedene der de tok sine pauser. I Hurdal lå dessuten glass-verket og Rustad sagbruk hvor mange arbeidet. 41 % av arbei-derne her ble thranitter (1/5 av thranittene i Hurdal totalt).

I Fåberg var de fleste thranitter på de største gardene med flest husmannsplasser og arbeidsfolk (med unntak for storgardene nær Lillehammer, hvor det så godt som ikke fantes thranitter). Rundt 60 % av arbeidsfolket i bygda på storgardene ble thranitter. 1/5 av thranittene bodde på bare 9 gardar. *Størrelsen* på gar-dene og dermed *avstanden* mellom bonde og arbeidsfolk synes å være viktig i Fåberg. Store arbeidsplasser skapte *horisontal soli-daritet* mellom arbeiderne. Slike horisontale bånd mellom hus-menn og daglønnere med front mot bøndene var framtrødende i Bø, Hurdal og Romedal også. Bare unntaksvis slo vertikale bånd mellom bønder og deres husmannsfolk ut, slik at alle medlem-mene av gardsfelleskapet ble thranitter. I Romedal er registrert 13 % thranittusmenn på bruk hvor bøndene sjøl var thranitter. For Hurdal var tallet 8 %, for Bø 4 % og i Fåberg kjennes bare et par, tre tilfeller av denne form for paternalisme mellom bonde og arbeidsfolk.

At arbeidsfolk i samme forhold til produksjonsmidlene orga-niserte seg mot bøndene, er i tråd med eldre oppfatninger og

proletariatshypotesen. Men slik var det ikke alle steder. I Ullensaker hvor 38 % av thranittene bodde på fem gardar, var *vertikale* bånd mer framtreddene enn de horisontale. Sett under ett bodde 56 % av thranittusmennene og arbeidsfolk hos sine husbønder som også var thranitter. Enda mer markert var dette i Våler, hvor hele 95 % bodde på bruk hvor arbeidskjøper også var thranitt. Bare 15 eiendomsløse thranitter her bodde hos verter som sto utenfor thranittbevegelsen.

Hverken i Ullensaker eller Våler hadde altså horisontal klasse-solidaritet mellom eiendomsløse ennå erstattet den gamle paternalismen knyttet til gardsfellesskapet mellom bonden og hans arbeidsfolk. Det som fantes av horisontal solidaritet i Våler gikk mellom bønder. I Ullensaker var en av foreningene (riktignok en liten med bare 15 medl.) en ren bondeforening bestående av gardbrukere og deres sønner. Bare enkelte eiendomsløse thranitter på proprietær- og embetsmannsgarder var i Ullensaker bundet sammen med horisontale bånd, men disse utgjorde bare en mindre del av det totale antall arbeidsfolk på slike gardar.

Resultatene peker altså på forskjellige retninger. Sett under ett kan en vanskelig unngå å konkludere med at solidariteten mellom thranittene fikk styrke av *sosiale relasjoner med både standssamfunns- og klassesamfunns* karakter.

At det gamle samfunns sosiale struktur spilte en viktig rolle, bekreftes ytterligere ved undersøkelser av *naboskap* og *slektskap*. Med hensyn til naboskap, finnes det tegn på at den gamle bearlagsinstitusjonen kan ha spilt en rolle.³⁴⁾ Muligens dekket foreningene i hver bygd etablerte bearlagsområder. I bearlagene var alt bygdefolket med – på tvers av klasseskiller. Undersøkelser av kausjonistforhold mellom thranitter, forlover-relasjoner og i hvilken grad de var faddere for hverandres barn, synes også å peke på nabolagets betydning. Sjelden var thranitter kausjonister, forlovere eller faddere ut over nabolaget. Hvis det skjedde, hang det som regel sammen med slektskap.

Nabolagets betydning som rekrutterings- og samholdsmekanisme på tvers av klasseskiller, synes også å ha vært sterkest i Ullensaker og Våler.³⁵⁾ I Hurdal var trolig betydningen mindre. Rett nok observeres det herfra at thranittene valgte faddere i stor grad blant thranitter i nabolaget. Her var det imidlertid slik at valgene mer fulgte sosiale skiller. Særlig var det thranitter med gardbrukerbakgrunn som markerte front mot de øvrige. I Hurdal er ikke funnet et eneste eksempel på at bøndene valgte faddere blant sine avhengige arbeidsfolk (hvis det ikke var snakk om slekt). Derimot valgte thranittusmenn ofte ensidig gardbru-

Prokurator Ræder som eide den 200 000 mål store skogen Gravberget på Finnskogen, var en hard mann mot sine husmenn. Thranitten og husmannen Morten Olsen Nordgarden var en av dem som fikk føle dette, etter at Ræder sa han opp fra plassen Madsberget som han sjøl hadde ryddet. Det kom til flere episoder og Ræder fikk bl.a. revet ned ei tarvelig hytte som Morten hadde bygd. Da så Ræders sæter i Furuberget brant ned og likeledes Haldammen, ble Morten mistenkt. Han ble anmeldt, men frikjent. Men denne oppreisningen var ikke nok for Morten. Neste gang Ræder besøkte Gravberget la han seg på lur med børsa si. Om han siktet for å drepe eller skremme er uvisst. Børsekula splintret imidlertid bare slaeskjermen da Ræder kom kjørende og mer skjeddde ikke. Fru Ræder ble svært oppskaket av skyteepisoden og sa til mannen «Selg Gravberget. De skyter deg ihjel der oppe!» (etter Mellembakken s. 293 og Våler bygdebok s. 1046 og 1068.)

kere til faddere, antakelig fordi dette var en hedersbevisning. Paternalismen satt altså fortsatt igjen hos husmennene. Likevel tyder resultatene fra Hurdal på at solidariteten innen nabolaget var i ferd med å slå sprekker.

I tillegg til nabolaget spilte også slektskap en viktig rolle for rekruttering og samhold. *Slektskapsrelasjonene mellom thranittene var mange* (tabell 15). I alt hadde 62% av thranittene i Våler, 2/3 i Hurdal, 70 – 71% i Romedal og Ullensaker og 78% i Bø ett eller flere slektskapsbånd til en annen thranitt. Flest bånd gikk mellom brødre, svogre og fedre/sønner. Fordelt på de ulike yrke/statuskategoriene er igjen mønstret i Ullensaker og Våler likt. Sjøl om det er lettere å identifisere slektskap mellom folk med brukerbakgrunn, er den sterke dominansen i denne gruppa i tråd med oppslutningen fra bøndene i disse bygdene. Husmannsdominansen i Romedal og Bø er heller ikke overraskende ut fra husmannsoppslutningen her.

At det var relativt mange kryssende slektskapsforhold mellom thranitter i ulike kategorier – aldri mindre enn 1/5 – er også i tråd med hva som er funnet tidligere. De fleste kryssende relasjonene gikk mellom thranitter som var husmenn og slektninger som hadde arbeidet seg opp til et småbruk. Igjen bekreftes melomsjiktshypotesen.

Slektskap overskred nabolaget som rekrutteringsfaktor. Gjennom slektskap kan forbindelseslinjer mellom thranitter i de ulike foreningene påvises – ja til og med til foreninger i andre bygder enn heimbygda. Både i Ullensaker, Våler og Romedal er det funnet eksempler på det.

Forsøk på en modell

Forutsetningene for og årsakene til thranittbevegelsen kan oppsummeres i en *firetrinnsmodell* kjennetegnet ved følgende nivåer: 1) det internasjonale, 2) det nasjonale, 3) det lokale og 4) individnivået.

På det *internasjonale* plan var forutsetningene den europeiske konjunkturkrise fra 1847 og Februarrevolusjonen i kjølvannet på denne året etter. På det *nasjonale* plan slo krisa ut i svikt i skipsfart og trelasteksport, og i import av politisk ideologi – i første rekke ved Marcus Thrane, som skapte en slags sosialisme tilpasset norske forhold. På det *lokale* bygdenivå slo krisa i trelasteksporten ut i stagnasjon i skogbruk, transport osv., næringer som ga viktige tilskudd til bønders og eiendomsløse arbeidsfolks økonomi. Dette skjedde i lokalsamfunn med et stort sysselsetningspress som følge av sterk befolkningsvekst i åra etter 1815, samtidig som forholdene ble ytterligere forverret ved uår i jordbruket. Alt dette utgjorde jordsmonnet for thranittenes lokale agitasjon. Alt dette var *nødvendige* betingelser. Så langt er både eldre og nyere forskning omkring thranittbevegelsen enige. Bortsett fra ytterligere empirisk dokumentasjon har ikke nyere undersøkelser brakt fram så mye nytt her.

Det nyere mikrohistorisk forskning har konsentrert seg om, er hvordan dette slo ut i politisk handling på *individnivå*, og hvordan innsikt om dette igjen kan bidra til å kaste lys over thranittene som sosial gruppe, med hensyn til både ytre likhetstrekk og indre sammenbindende egenskaper. Her er det funnet mye nytt.

Et hovedfunn er at thranittene var en *svært sammensatt* gruppe med store variasjoner både innen den enkelte bygd og mellom bygdene. Dette gjelder med hensyn til en rekke egenskaper; yrke/status, sosialt opphav, økonomisk evne, politisk/organisatorisk erfaring osv. Likevel framtrer de like mye som et *sosialt og økonomisk mellomsjikt* som et utpint og eiendomsløst proletariat. Både sjøleieende bønder – de fleste jevne bønder og småbrukere – og avhengige husmannsfolk og innerstervar med. Noen steder dominerte bøndene tallmessig, andre steder de eiendomsløse. En stor del var *sosialt mobile* personer på gled *både oppover og nedover* i samfunnet. De fleste befant seg i en økonomisk mellomstilling, hverken velstående eller fattige. Mange av bøndene var småbrukere med husmannsbakgrunn, som hadde arbeidet seg opp ved inntekter fra en pengeøkonomi i de gode 1840-åra. Dette må ha vært økonomisk basis også for

Overformann Lars Langbak i Ullensaker.

mange eiendomsløse som heller ikke befant seg i noen akutt «levedyktighetskrise» i 1850.

For et flertall av thranittene kan en altså *ikke snakke om noen inntruffet krise*. Derimot må krise i høyeste grad ha vært *forventet*, noe tiltakene og aksjonene de satte i gang klart viser. Ved at et flertall økonomisk befant seg på det jevne, hadde de nødvendige ressurser som et minstemål av politisk aktivitet krevde.

Sjøl om oppslutningen i bygdene varierte fra 1/10 til 1/3 av alle voksne menn, må den i alle fall sies å ha vært *stor*. Mange som hadde all grunn til å slutte opp om bevegelsen ut fra sine materielle kår, kom likevel ikke med. *Den politiske agitasjonen tilpasset lokale forhold* hadde her sin betydning. Agitasjonens gjennomslagskraft var her en funksjon av flere faktorer i tillegg til sjølve det innholdsmessige; topografiske forhold, nøkkelpersoners rolle som ledere, og ikke minst det nettverk av sosiale og økonomiske relasjoner som eksisterte.

Overalt fikk thranittbevegelsen størst gjennomslagskraft på *sentrale steder langs hovedveiene*. Ofte var dette *skjenkesteder* hvor bygdefolket møttes, og gjennomgangstrafikken brakte nyheter fra omverdenen. I ei tid med dårlige leseevner og mangel på massemedia, spilte slike lokale sentra stor rolle. Lokale ledere ble dessuten ofte folk som drev skjenkestedene. Ellers var thranittlederne ofte *folk med stor lokal prestisje* – fra tidligere kommunestyremedlemmer til bygdas sterke menn og bjørnejegere. Thranner som var stevnevitner, vaksinatorer, omgangsskolelærere o.l. var også *ressurssterke* menn med *store kontaktflater* i lokalsamfunnet. Ved at slike folk sluttet seg til, spredte bevegelsen seg raskt.

I allfall noen steder synes det som om thranittforeningene i de enkelte nabolag falt sammen med gamle *bearlagsområder*. Videre betydde utvilsomt *store arbeidsplasser* en god del, både storgarder og mer industrilignende virksomheter. Her virket først og fremst *horisontale solidaritetsbånd* mellom eiendomsløse i samme forhold til produksjonsmidlene, noe som ga oppslutningen underklassepreg. Men også *vertikale, paternalistiske bånd* mellom bøndert også, og ga karakter av bondebevegelse, sjøl om dette var tilfelle i mindre grad.

Forekomsten av både vertikale og horisontale relasjoner blant thranittene er rimelig, på bakgrunn av at det norske bondesamfunn omkring 1850 befant seg i overgangsfasen fra standssamfunn til klassesamfunn. Dette gjør også at vi ikke kan kalle thranittbevegelsen noen ren klassebevegelse.

Thranittforeningene var de første politiske foreningene i

Norge, og som sådanne Gesellschafts- eller sekundær-grupper. Slike grupper gikk man bevisst og frivillig inn i for å oppnå klart spesifiserte mål, oftest økonomiske. Dette er uomtvistelig. Men å nøye seg med slik innsikt er utilstrekkelig. Thranittbevegelsen som Gesellschafts- eller sekundær-gruppe kan fruktbarere sees som *overbygning* på de eksisterende Gemeinschafts- eller primær-gruppene på bygdene; garden, arbeidsstedet, nabolaget og slekta – grupper som mer eller mindre tilfeldig rekrutteres og hvor målsettinga er langt mer diffus med preg av følelesorientering, allsidighet o.l. På individnivå var det et *effektivt samspill mellom sekundærgruppe og primærgrupper* som forklarer hvem som ble thranitter og hva som bandt dem sammen, med andre ord rekrutteringens og samholdets vesen.

Nye forskningsoppgaver og et organisasjonsteoretisk perspektiv

Undersøkelsene har vist at thranittene med hensyn til en del egenskaper var forskjellige fra menn ellers i bygdene, mens de med hensyn til andre synes å skille seg lite fra befolkningen som helhet. I hvor stor grad thranittene skilte seg fra folk flest er fortsatt et uavklart spørsmål, som ikke kan besvares tilfredsstillende uten undersøkelser av *kontrollgrupper* bestående av personer som ikke ble thranitter.

Det er særlig et par funn som det hadde vært ønskelig å teste ved kontrollgrupper, nemlig den store sosiale mobiliteten i thranittgruppa, og det omfattende nettverket av naboskaps- og slektskapsrelasjoner som er påvist. Kanskje var dette like utbredt i resten av befolkningen?

Mot det siste resonnementet kan hevdes at alle bygdene var relativt store (3000 – 6000 mennesker), og at det således var fysisk umulig at folk flest var i slekt, langt mindre naboer. Hvis dette var tilfelle, burde bevegelsen ha spredt seg jevnere til alle grender innen bygdene, noe den beviselig ikke gjorde.

Overraskende er det også hvis den omfattende sosiale mobiliteten skulle vise seg å være vanlig i befolkningen som helhet. Som nevnt er det vanlig å se framveksten av ei småbrukergruppe med røtter i husmannsstanden, som noe som skjedde først mot slutten av 1800-tallet. Undersøkelser fra Ullensaker har imidlertid vist at dette skjedde tidligere her for flere enn dem som ble thranitter.³⁶⁾ Dersom dette bekrefte i andre bygder, reduseres sosial mobilitet som en faktor som særpreger thranittene. På den

annen side vil slik innsikt utgjøre et viktig bidrag til norsk historie, som hittil har oversett småbrukerne og deres bevegelse oppover fra husmannskår før 1850.

Endelig må det også huskes at hverken sosial mobilitet eller naboskap/slektskap er isolerte faktorer, men faktorer som virket sammen med en rekke andre innenfor en *helhet*. Om en mann var småbruker med husmannsbakgrunn og i slekt med en annen thranitt, var sjølsagt ikke dette nok for at han sjøl meldte seg inn i bevegelsen.

Mye står fortsatt igjen å undersøke når det gjelder thranittbevegelsen. Sjøl om de bygdene som er undersøkt synes å være representative for variasjonene i det østnorske bondesamfunnet – iallfall lavlandet – trengs også flere mikroundersøkelser her. I enda større grad gjelder dette for Trøndelag, Sørlandet og de større byene hvor individundersøkelser av thranittene ennå ikke er foretatt.

Undersøkelser av thranittbevegelsen hører også hjemme i en generell teoridiskusjon om organisasjonsutviklingen i Norge på 1800-tallet. En veletablert teori her er at framveksten av de frivillige organisasjonene hadde sine forutsetninger i den omfattende endringsprosessen som overgangen fra standssamfunn til klassesamfunn medførte. Denne endringen innebar at eldre former for sosial organisasjon som slekta, gardsfelleskapet, nabolaget osv. ble avløst av nye former for sammenslutninger med karakter av formelle organisasjoner. Først og fremst er dette sett i et *bruddperspektiv*. Undersøkelsene av lokale thranittforeninger har vist at de nye formelle organisasjonene var direkte overbygninger på de gamle primærgruppene, og at *kontinuitet* mellom det gamle og nye samfunns former for sosial organisasjon var viktigst. Hvordan dette var ellers, f.eks. i bondevennforeningene som dukket opp mot slutten av 1860-åra og var neste politiske massebevegelse i Norge, står igjen å se.

Epilog

Sett under ett besto thranittbevegelsen i de undersøkte bygdene på Østlandet av husmannsfolk og andre eiendomsløse sammen med jevne bønder og småbrukere. Sjøl om også småbrukerne var avhengige av lønnsinntekter i tillegg fra binæringer, besto medlemmene likevel av folk som både eide og ikke eide de viktigste produksjonsmidlene. I seg sjøl er dette nok til å avskrive proletariathypotesen og at thranittbevegelsen var en klassebeve-

Tomter Arbeiderforening hadde egen fane. Bildet viser toppen på stanga som er nærmere 3 meter lang. Stanga har vært oppbevart på Sæter, Vallset. Den senere tid har den stått hos Olava Sæter som har overlatt det til Terje Moshaug. Det fortelles at sjøve fana i sin tid skal være klypt opp til flettebånd. Fra T. Moshaug, Thranittbevegelsen i Romedal og Vallset (i Gammelt frå Stange og Romedal 1977). Foto: Hellum.

gelse. Som alternativ til dette er thranittbevegelsen karakterisert som *folkebevegelse*.

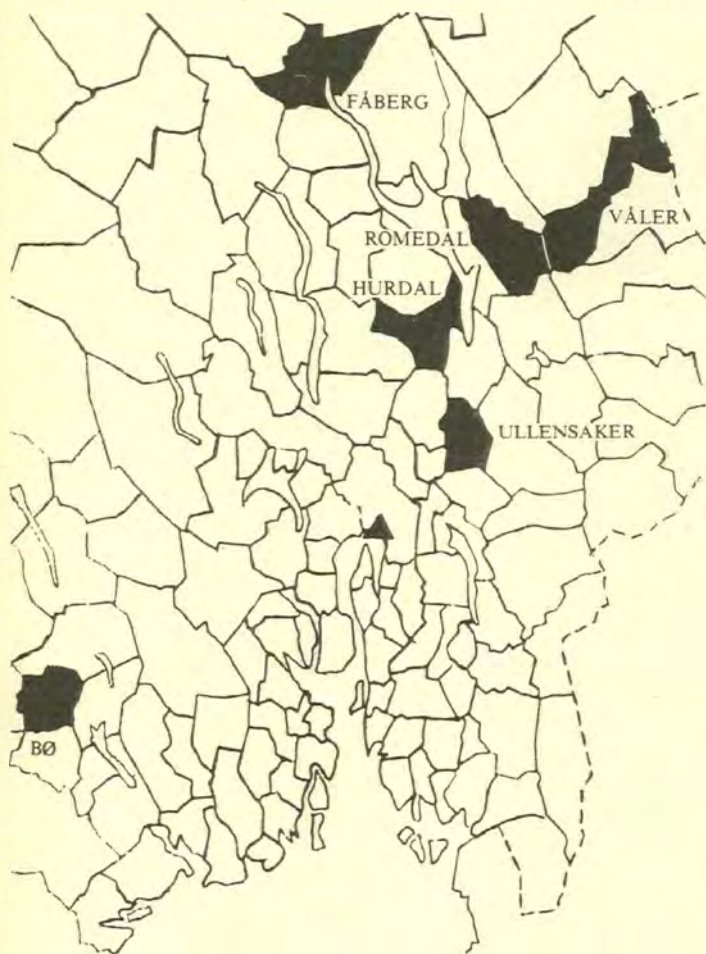
Karakteristikken folkebevegelse er også basert på det at thranittene flest hverken var rike eller fattige, men ofte befant seg i økonomiske mellomposisjoner. Således hadde de ressurser nok til å reagere politisk da Marcus Thrane tilbød dem sin reform-sosialisme. Mange thranitter hadde sjøleierinteresser å ivareta. Andre ønsket å bli sjøleiere gjennom statsstøtte. *Vern om og støtte til det lille sjøleie* var trolig noe av det viktigste bak oppslutningen om thranittbevegelsen. Kanskje var dette til og med viktigere enn Thranes demokratiske krav?

Det tok lang tid før den sosialdemokratiske arbeiderbevegelsen som vokste fram fra slutten av 1880-åra innså dette, og i samme grad som thranittbevegelsen fanget opp småbrukere og mindre bønder. Først i 1930-åra skjedde dette etter at Det radikale folkeparti (Arbeiderdemokratene) i flere tiår hadde vært tidligere husmenns og småbrukernes parti på Østlandsbygdene. Fra nå av satsset også Arbeiderpartiet på å bli en folkebevegelse med bred tilslutning fra store grupper i befolkningen, også på landsbygda.

Thranittene ble knust av myndighetene. De sentrale lederne og noen lokale havnet i fengsel. Noen medlemmer utvandret til Amerika eller flyttet til byene. De fleste forble imidlertid i heimbygdene. Her møtte de adskillig større økonomiske vansker i 1860-åra enn omkring 1850. Undersøkelser av thranittenes videre skjebner har vist at flere måtte gå fra sine bruk eller havnet på fattigkassa i de dårlige 1860-åra enn rundt 1850. Da bondevennbevegelsen ble et tilbud for folk på bygdene som fryktet eller befant seg i krise, manglet mange nå ressurser til å bli med. I allfall var det slik med husmennene i Bø. I et brev til bondevennernes sentrale leder, Søren Jaabæk, fra formannen i Bø bondevennforening het det nemlig: «De kan vel forundre Dem over at her ikke ere Husmæængere har noget Haap om bedre Dage». ³⁷⁾

Slik hadde det ikke vært i 1850.

Bygder på Østlandet hvor thranittene er undersøkt på individnivå:

Tabell 1. *Thranittenes yrke/status i prosent fordelt på hovedkategoriene.¹⁾*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Gardbr. ²⁾	20	6	11	25	8	2
Gardbr.sønner ³⁾	8	12	1	9	2	1
Småbr. ⁴⁾	16	11	20	21	13	2
Småbr.sønner ³⁾	2	6	1	3	1	
Husm. ⁵⁾	34	21	32	19	65	59
Husm.sønner ³⁾	4	12	1	5	6	
Innerster ⁶⁾	10	22	25	16	5	28
Tjenere ⁷⁾	5	10	7	2		6
Annet ⁸⁾	1		2			2
Ialt	100	100	100	100	100	100
N	173	211	406	305	166	468

- 1) Tabellen er grov og det henvises til detaljer i de enkelte hovedoppgavene, hvor thranittene er klassifisert både ut fra yrke og status i forhold til jord.
- 2) Overveiende sjøleiere, men også enkelte leilendinger/forpaktere og noen få føderådsmenn på gardsbruk.
- 3) Hjemneværende sønner som hjelper faren. Noen har tilleggsyrker som handverkere, tømmerhuggere o.l.
- 4) Også her flest sjøleiere og bare et par forpaktere og føderådsmenn. I større grad enn gardbrukerne har småbrukere tilleggsyrker innen handverk, kjøring, tømmertransport o.l.
- 5) Flest arbeidshusmenn med jord. Også noen husmenn har tilleggsyrker i handverk osv.
- 6) Flest innerster er dagarbeidere, en del også handverkere, noen få tjenere og 6 er glassblåsere på Hurdal verk.
- 7) Tjenere som bor på arbeidsstedet som medlem av arbeidskjøpers husholdning.
- 8) Uspesifiserte handverkere og folk som yrke/status er ukjent for.

Tabell 2. *Thranittbrukere og thranitthusmenn i prosent av disse kategoriene ellers i befolkningen.¹⁾*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Brukere	13	14	27	38	12	6
Husmenn	11	17	45	29	43	46

- 1) Det relative forhold mellom andre thranittkategorier og disse kategorier ellers i befolkningen er utelatt, dels på grunn av usikre klassifikasjonsmåter i folketellingene, dels på grunn av forskjellig beregningsmåte i de ulike thranittundersøkelsene.

Tabell 3. *Thranittbrukernes landskyld, dyrket areal¹⁾ og skog²⁾ i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Under 1 skylddir	46	69	61	46	65	56
Under 50 mål dyrket	44	93	65	44	59	78
Over 2 skylddir	25	14	19	25	16	17 ³⁾
Over 100 mål dyrket	30	0	16	23	5	6
Over 100 mål skog	11		19	45		
N	63	29	108	138	37	18

1) Grensa mellom gardsbruk og småbruk er definisjonsmessig satt til 1 skylddir og/eller 50 mål dyrka areal.

2) 100 mål skog er ifølge Mellembakken minste grense for salgskogbruk.

3) Over 3 dir.

Tabell 4. *Thranittenes prosentandel av mannlig voksen befolkning:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Over 70 år	2	0	6	5	9	
60 - 69	8	6	16	24	18	
50 - 59	12	7	41	32	27	
40 - 49	8	21	42	43	25	
30 - 39	11	20	40	48	35	
20 - 29	11	33	40	24	13	
Under 20 ¹⁾	(3)	(29)	(21)	(13)		
Ialt over 20	10	20	37	31 - 40	22	31

1) Tallene i parentes angir antallet totalt under 20 år. Denne andelen er ikke undersøkt i forhold til bygda som helhet, da det blir meningsløst å sammenlikne med alderskategorien 10 - 19 år som er den eneste som folketellingene tillater sammenlikning med.

Tabell 5. Gifte thranitters gjennomsnittlige forsørgelsesbyrde av barn under 15 år:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Gardbr.	2,5	1,9	2,6	2,4	1,5	
Småbr.	1,6	2,5	1,9	1,8	2,5	
Husmenn	1,5	2,5	1,9	1,4	2,1	
Innerster	1,7	1,7	1,5	1,0	0,5	
Gjennomsnitt	1,8	2,2	1,9	1,8	2,0	
Gj.sn. i bygda ellers	2,1	2,2		2,4	1,9	

Tabell 6. Thrantinnflytternes yrke/status 1850 i prosent:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	29	20	18	25	
Småbr.	32	10	30	25	10
Husmenn	20	43	29	26	85
Innerster	17	27	20	24	5
Tjenere	2		3		
Ialt	100	100	100	100	100
N	41	30	66	68	20

Tabell 7. Thrantinnflytternes prosentandel i de ulike thrantinnkategoriene:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal ¹⁾	Våler	Bø
Gardbr.	34	26	25	16	
Småbr.	50	1	23	24	9
Husmenn	14	8	14	24	16
Innerster	44	17	13	33	13
N	40	30	64	68	20

1) Tallene for Romedal er ikke helt sammenlignbare med de andre fordi også sønner her er tatt med i kategoriene.

Tabell 8. *Thranittsmåbrukernes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	19	21	33	39	18
Småbr.	16	21	11	41	27
Husmenn	42	58	42	19	50
Innerster			11	1	
Annet ¹⁾	23		3		5
Ialt	100	100	100	100	100
N	26	24	83	74	22

Tabell 9. *Thranittgardbrukernes bakgrunn(fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	65	67	75	87	69
Småbr.			4	7	8
Husmenn	26	8	19	4	23
Innerster			2	1	
Annet ¹⁾	9	25		1	
Ialt	100	100	100	100	100
N	34	12	48	103	13

Tabell 10: *Thranithusmennenes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	14	3	10	11	7
Småbr.	2	3	9	14	10
Husmenn	65	86	64	71	75
Innerster			6	3	
Annet ¹⁾	19	8	11	1	8
Ialt	100	100	100	100	100
N	57	37	128	71	94

1) Her ukjente og «uektefødte» bl.a.

Tabell 11. *Thranittinnerstenes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	12	11	18	13	
Småbr.		4	18	17	
Husmenn	88	78	48	53	
Innerster			14	15	
Annet ¹⁾		7	2	2	
Ialt	100	100	100	100	
N	16	27	96	47	

1) Her ukjente og «uektefødte» bl.a.

Tabell 12. *Thranitter implisert i gjeldssaker som debitorer ved forlikskommisjonen i prosent av thranittgruppa som helhet:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
1847	7	8		25	9	3
1848	12	12		24	8	5
1849	12	13		22	15	7
1850	16	9		29	12	6
1851	13	9		18	8	4

- 1) Aldri færre enn 12 el. flere enn 28 thranitter årlig i rene tall. Ialt funnet 56 en el. flere ganger innstevnet for gjeld, derav 18 gardbr., 16 småbr., 15 husmenn, 6 innerster og en tjener 1841 - 51.
- 2) Aldri færre enn 16 el. flere enn 28 årlig. Ialt funnet 66, derav 11 gardbr., 18 småbr., 20 husmenn, 15 innerster og to tjenere 1843 - 51.
- 3) Forliksprot. mangler for Romedal.
- 4) Aldri færre enn 55 el. flere enn 89 årlig. Ialt funnet 197, derav 70 gardbr. + sønner, 54 småbr. + sønner, 39 husmenn + sønner og 34 innerster 1841 - 51.
- 5) Aldri færre enn 13 el. flere enn 25 årlig. Ialt funnet 65, derav 12 gardbr., 9 småbr., 43 husmenn og en innerst 1841 - 51.
- 6) Aldri færre enn 13 el. flere enn 33 årlig. Ialt funnet 50, derav 5 gardbr., 6 småbr. og 39 husmenn og innerster 1847 - 51.

Tabell 13. *Thranitter som overskred krigsgrensene for de ulike kategorier av debitorerne ved forlikskommisjonen i prosent av de ulike thranittkategoriene:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
Gardbr.: 50 Spd	34	25		36	62	
Småbr.: 25 Spd	39	42		34	18	
Husmenn: 5 Spd	17	44		51	24	5
Innerst: 5 Spd	25	17		58	13	
Ialt	22	19		35	23	

1) Ialt 38 thranitter overskred grensene: 12 gardbr., 11 småbr., 10 husmenn, 4 innerster og en tjener 1841 - 51.

2) Ialt 40 overskred grensene: 3 gardbr., 10 småbr., 19 husmenn og 8 innerster 1843 - 51.

3) Forliksprot. mangler

4) Ialt 107 overskred grensene: 28 gardbr., 22 småbr., 29 husmenn og 28 innerster 1841 - 51.

5) Ialt overskred grensene: 28 gardbr., 22 småbr., 26 husmenn og en innerst 1841 - 51.

6) Ialt 20 husmenn og innerster som overskred av ialt 39. Øvrige tall er ikke oppgitt.

Tabell 14. *Thranittere som eksekusjoner og tvangsauksjoner ble foretatt hos:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
Eksekusjoner	20	2	30	118	6	10
Tvangsauksjon på løsøre	15	2	10	69	4	10
Tvangsauksjon på bruk	12	1	21	27	1	3

- 1) 1841 – 55. Eksekusjoner hos 7 gardbr., 8 småbr., 5 husmenn, tvangsauksjoner på løsøre hos 7 gardbr., 5 småbr., 2 husmenn og en innerst, og tvangsauksjon på bruk hos 4 gardbr. og 8 småbr.
- 2) 1841 – 55. Eksekusjoner hos en gardbr. og en husmann, tvangsauksjoner på løsøre hos 2 husmenn og tvangsauksjon på bruk hos en småbr.
- 3) 1840 – 55. De 10 som fikk løsøre solgt på tvangsauksjon var husmenn og innerster, mens de øvrige var brukere. Blant de 21 som måtte selge bruk på auksjon, var det trolig også noen som solgte frivillig på grunn av gjeld.
- 4) 1841 – 52. Eksekusjoner hos 58 gardbr., 47 småbr., 8 husmenn, 5 innerster, tvangsauksjon på løsøre hos 37 gardbr., 16 småbr., 9 husmenn, 7 innerster og tvangsauksjon på bruk hos 18 gardbr. og 9 småbr. Muligens er frivillige auksjoner regnet med hos 14 gardbr. og en innerst her. Muligens er det også antall saker og ikke personer tallene viser?
- 5) 1841 – 55. Eksekusjoner hos 2 gardbr., 3 småbr. og en husmann, tvangsauksjoner på løsøre hos 2 gardbr., en småbr. og en husmann, og tvangsauksjon bruk hos en småbr.
- 6) 1847 – 51. Eksekusjoner hos 3 gardbr., 2 småbr., 5 husmenn(?), tvangsauksjon på løsøre hos 3 gardbr., 2 småbr., 5 husmenn, og tvangsauksjon på bruk en gardbr. og 2 småbr.

Tabell 15. Slektskapsrelasjoner mellom thranitter 1850 i prosent:

	Ullensaker	Hurdal	Romedal	Våler	Bø	Fåberg
Bruksbakgrunn	54	40	18	55	15	
Husmannsbakgr.	25	40	47	18	58	
Kryssende rel.	21	20	35	27	27	
Ialt	100	100	100	100	100	
N	114	159	315	181	181	

Noter:

1. I 1855 var det 401.449 menn over 20 år i Norge.
2. Arb.for.Blad 27/9 1851, «Pengesystemet».
3. B. Steiro, Marcus Thrans politiske agitasjon 1849 – 1855 (1974) s. 60 ff.
4. O Bjørklund, Marcus Thrane – sosialistleder i et u-land (1970) s. 340.
5. Arb.for.Blad 2/2 1850, «Til Publikum».
6. O. A. Øverland, Thrannerbevegelsen (1903), J. Friis, Marcus Thrane (1917), H. Koht, Marcus Thrane (1917), O. Bjørklund op. cit. og B. Steiro op. cit.
7. A. Ropeid, Hønefoss II (1965), R. Grankvist, Thrannerbevegelsen i Trøndelag (1965), I. Gaustad (Semningsen), Arbeiderklassen på Hedemarken (hovedoppg. 1934)
8. H. Koht, op. cit. s. 1, 2 og 4.
9. E. Bull, Arbeiderklassen i norsk historie (1947) s. 64.
10. O. Bjørklund, op. cit. s. 58.

11. I. Gaustad (Semningsen) op. cit. s. 35 ff.
12. R. Grankvist, op. cit. s. 228.
13. Mellomsjiktshypotesen versus proletariatshypotesen ble første gang spesifisert av T. Pryser i 1974 i en hovedoppgave om thranittene i Ullensaker, seinere utgitt under tittelen Klassebevegelse eller folkebevegelse (1977).
14. S. Steen, De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati (Tusen års norsk historie 1958) og samme forfatter, Drømmen om frihet (1973) s. 79.
15. Arb.for.Blad 12/1 og 2/2 1850. «Om Haandværkssvendenes Forening» og «Til Publikum».
16. J. A. Seip, Utsikt over Norges historie I (1974) s. 190 og 192.
17. L. Stone, Prosopography, i Historical Studies Today (ed. F. Gilbert og S. K. Graubard (1972) og S. Langholm, On the Scope of Micro-History (Scand. J. of History 1/1976).
18. Begrepene «levedyktighet» og «lønnsomhetssituasjon» er satt i anførselstegn for å markere ikke helt gode fornorskninger av begrepene viabilitet og opportunitetssituasjon.
19. E. P. Thompson, The Making of the English Working Class (1963), s. 9 ff. Oversatt av T. P.
20. O. Dahl, Noen teoretiske problemer i sosialhistorien (Hist. Tidsskr. 37/1955) s. 199 ff. Dahl siterer her K. Myklands bruk av begrepene standssamfunn og klassesamfunn.
21. Opphavsmennene til disse idealtypene når det gjelder sosiale grupper er henholdsvis F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft (1887) og C. H. Cooley, Social Organisation (1909). Se forøvrig T. B. Bottomore, Sociology (1971) s. 100.
22. En mer detaljert framstilling av thranittforskningens historiografi og nyere angrepsmåter er gitt hos T. Pryser, Klassebevegelse eller folkebevegelse? s. 11 ff.
23. Dette er hjemmевærende barn under 15 år i 1850. Sjølsagt fikk thranittfamiliene flere barn over et lengre tidsrom. Men dødeligheten var stor og mange vokste ikke opp.
24. Målt ut fra folketellingen 1865, som er nærmeste tidspunkt dette kan måles for bygdebefolkningen som helhet.
25. I Hurdal utvandret ialt 56 i perioden 1850 – 75 el. 27%, av disse 43 1850 – 65, i Bø 15 1850 – 70 el. 9%, derav 9 1851 – 55, og i Våler 10 1850 – 60 el. 3%. I Hurdal og Våler var to av lederne blant de første utvandrerne.
26. E. Bull har hevdet en slik hypotese når det gjelder faglig-politisk aktivitet blant industriarbeiderne i Østfold seinere på 1800-tallet, i sin avhandling Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd (1958 og 1972) s. 369 ff.
27. I Ullensaker hadde ca. 40% av både småbruker- og gardbruker-innflytterne husmannsbakgrunn. I Romedal var det tilfelle for ca. 45%. Her hadde imidlertid 40% av småbrukerne også gardbrukerbakgrunn, og 42% av husmennene og 33% av innerstene brukerbakgrunn. I Våler hadde 19% av gardbrukerne og 14% av småbrukerne husmannsbakgrunn, mens 52% med gardbrukerbakgrunn var småbrukere og 6% husmenn.
28. Totalt sett konkluderes det med en liten overvekt av sosial mobilitet oppover i Ullensaker og Hurdal, mens forholdet var motsatt i Bø, Romedal og Våler.

29. Krisegrensene som er skjønsmessig fastsatt er begrunnet hos T. Pryser, Klassebevegelse . . . op. cit. s. 212.
30. Tallene er gitt i rene tall, dels fordi de var svært små i Hurdal, Bø og Fåberg, dels også på grunn av ulike måter å klassifisere på, jfr. notene til tabell 14.
31. Også andre kilder er brukt til støtte for disse konklusjonene, f.eks. kornutlånsprot. (Ullensaker), lister over låntakere i sparebanken (Bø), beregning av pantegjeldsprosent (Romedal og Våler) m.m.
32. Ole Skarderud er ikke registrert som thranittleder av Mellombakken, men er omtalt som utsending fra Solør i Arb.for.Blad 9/10 1850.
33. Gjennom Ullensaker, Hurdal og Fåberg gikk hovedveien til Trondheim, Norges viktigste innlandstrafikkåre. Gjennom Ullensaker og Våler gikk dessuten hovedveien til Sverige. Romedal og Bø lå også sentralt til kommunikasjonsmessig.
34. Bearlaget utgjorde slekt og kjenninger som man ba til barnedåp, bryllup, gravferd osv. og var en viktig institusjon i det gamle bondesamfunnet.
35. Ved siden av Hurdal er det imidlertid bare i disse bygdene at dette er tilfredsstillende undersøkt ut fra egenskaper som bearlag og kausjonist-, forlover- og fadder-relasjoner. I Romedal og Bø er fadder-relasjoner undersøkt, og disse bekrefter nabolagets betydning et stykke på vei.
36. P. Sande, Småbrukerne i Ullensaker 1835 – 1865 (hovedoppg. 1978).
37. H. Hvalen, Jaabækianisme, folkehøgskule- og målsak. Politiske hovedlinjer i Bratsberg amt 1868 – 82 (hovedoppg. 1976), sitert etter Lunde s. 131.

